

Recreatievisie voor het Dwingelderveld

Eline Huizinga

Leeropdracht voor:

Hogeschool van Hall Larenstein

Recreatievisie voor het Dwingelderveld

Auteur:

Eline Huizinga

Leeropdracht Hogeschool van Hall Larenstein:

Opleiding Bos- en Natuurbeheer

Major Mens en Natuur

Begeleider: Roos van Doorn

Opdrachtgever:

Natuurmonumenten

Begeleider: Olga de Lange

Datum van voltooiing:

21-12-2016

Trefwoorden:

NATUURBELEVING, RECREATIE, INTERPRETATION, LEISURE LEEFSTIJLEN

Bron afbeelding voorpagina: Henk Mulder

Voorwoord

Voor u ligt de scriptie 'Recreatievisie voor het Dwingelderveld.' Deze scriptie is geschreven in het kader van mijn afstuderen voor de opleiding Bos- en Natuurbeheer, major Mens en Natuur, aan Van Hall Larenstein in Velp en in opdracht van Natuurmonumenten beheerkantoor Zuid-Drenthe. Van september tot en met december 2016 ben ik bezig geweest met het onderzoek en het schrijven van de recreatievisie voor het Dwingelderveld.

Het proces naar de visie dat ik heb doorlopen was complex, omdat ik gebruik heb gemaakt van veel verschillende methodes. Elke methode had zijn eigen insteek en daardoor was het lastig om de resultaten aan het einde goed bij elkaar aan te laten sluiten.

Tijdens dit onderzoek stonden mijn stagebegeleider, Olga de Lange, en mijn begeleider vanuit mijn opleiding, Roos van Doorn, voor mij klaar. Zij hebben mijn vragen beantwoord waardoor ik verder kon met het onderzoek.

Ook van mijn familie heb ik veel steun en wijze raad mogen ontvangen. En wil ik mijn moeder, zus en tante in het bijzonder bedanken. Hun wijsheid en motiverende woorden hebben mij geholpen deze scriptie tot een einde te brengen.

Ik wens u veel leesplezier toe.

Eline Huizinga

Emmen, 21 december 2016

Samenvatting

Bij de medewerkers van het beheerkantoor en het bezoekerscentrum van Natuurmonumenten zijn veel ideeën over de recreatieve voorzieningen. Beslissingen over het wel of niet uitvoeren van deze ideeën worden ad hoc genomen. Er is namelijk nog geen recreatieplan ontwikkeld waarop keuzes omtrent deze ideeën gebaseerd kunnen worden. Hierdoor zijn er onvoldoende aanknopingspunten voor de praktijk van het inrichten en beheren van de recreatieve voorzieningen om gegronde keuzes te kunnen maken over de recreatieve voorzieningen. Daarom wordt er een recreatieplan geschreven voor het Dwingelderveld. Eén van de bouwstenen voor dit recreatieplan is de recreatievisie in deze scriptie. De recreatievisie wordt geschreven vanuit oogpunt van de recreant en geeft de mogelijkheden weer voor het optimaliseren van de natuurbeleving in het Dwingelderveld.

Probleemstelling:

Er is geen goed onderbouwd recreatieplan waarop keuzes gebaseerd kunnen worden omtrent de inrichting en het beheer van de recreatieve voorzieningen voor de natuurbeleving in het NP Dwingelderveld.

Doelstelling:

Een goed gefundeerde recreatievisie met vlekkenplan die de mogelijkheden weergeven voor het optimaliseren van de natuurbeleving in het Dwingelderveld. Deze vormen bouwstenen voor het recreatieplan waarop keuzes gebaseerd kunnen worden omtrent de inrichting en het beheer van de recreatieve voorzieningen in het Dwingelderveld.

Om invulling te kunnen geven aan de recreatievisie van het Dwingelderveld is de volgende werkwijze toegepast. Allereerst is de kernboodschap onderzocht en vastgesteld met behulp van de methode 'achter, voor en in het bos' (Roos van Doorn, persoonlijke communicatie, 16 oktober 2014). Vervolgens is de kwetsbare natuur in kaart gebracht door een gesprek met de ecooloog dhr. Ronald Popken. De kernboodschap en de informatie van de kwetsbare natuur zijn vervolgens gebruikt als kader voor de volgende methoden (zie figuur 1): de Leisure Leefstijlen van de bezoekers (Recron, 2016) en de Interpretationmethoden '5 fasen van een bezoek' en 'bezoeker is reiziger' (Matre, 2009). Door te kijken hoe de kernboodschap geoptimaliseerd kan worden binnen deze methoden zonder de kwetsbare natuur tekort te doen zijn er ontwerpcriteria geformuleerd. Hieruit vloeit vervolgens de recreatievisie met aanbevelingen.

In de recreatievisie wordt een ideaal toekomstbeeld geschetst voor het Dwingelderveld. Deze visie is gebaseerd op de ontwerpcriteria uit hoofdstuk 9 en de kernboodschap van het Dwingelderveld de 'Grote Stille Natte Heide'.

Inhoudsopgave

Samenvatting

1	Inleiding	5
1.1	Kader	5
1.2	Probleembeschrijving	5
2	Methode	6
3	Beschrijving huidige situatie	10
4	Deelvraag 1 - Kernboodschap	11
4.1	Achter het bos - Landschapsbiografie	11
4.2	In het bos - Beleefbaarheid	14
4.3	Voor het bos – Wat vinden mensen ervan?	17
4.4	Context met natuurgebieden in de omgeving	20
4.5	Vaststellen kernboodschap	21
5	Deelvraag 2 – Kwetsbare natuur	22
6	Deelvraag 3 - Leisure Leefstijlen van bezoekers.....	23
6.1	Inventarisatie activiteiten.....	24
6.2	Analyse	24
6.3	Locaties.....	25
7	Deelvraag 4 - 5 Fasen van een bezoek	26
7.1	Invitatie.....	26
7.2	Aankomst.....	27
7.3	Verblijf	30
7.4	Vertrek.....	32
7.5	Follow-up.....	32
8	Deelvraag 5 - Bezoeker is reiziger	33
8.1	De speciale plekjes niet missen	33
8.2	Een beetje zitten en mijmeren over wat er met hen gebeurt	33
8.3	Bescherming tegen kou, hitte of regen	34
8.4	Eten, drinken, rusten, naar het toilet	34
9	Ontwerpcriteria	35
9.1	Ontwerpcriteria inrichting	35
9.2	Ontwerpcriteria communicatie	35
10	Recreatievisie	36
11	Evaluatie	38
12	Bronvermelding.....	39

1 Inleiding

1.1 Kader

Een van de taken van het beheerkantoor Zuid-Drenthe is het beheren van de recreatieve voorzieningen en de communicatie naar bezoekers over deze voorzieningen, evenementen en bezienswaardigheden in NP Dwingelderveld. In dit kader vindt dit rapport plaats.

In het onderzoek worden, waar nodig, ook andere partijen in de context meegenomen, waaronder het bezoekerscentrum van Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en het Nationaal Park. De visie en aanbevelingen zijn echter alleen op Natuurmonumenten gericht.

1.2 Probleembeschrijving

Bij de medewerkers van het beheerkantoor en het bezoekerscentrum van Natuurmonumenten zijn veel ideeën over de recreatieve voorzieningen, waaronder toegankelijkheid voor mindervaliden, nieuwe ommetjes en wandelpaden en het plaatsen van bankjes om de heidebeleving te vergroten. Beslissingen over het wel of niet uitvoeren van deze ideeën worden ad hoc genomen. Ook is er in 2015 een tevredenheidsonderzoek gedaan onder de bezoekers waaruit veel inzichten en ideeën naar voren zijn gekomen (van der Most & de Vries, 2015). Er is echter geen recreatieplan waarop keuzes omtrent deze ideeën gebaseerd kunnen worden. Voor het Dwingelderveld bestaat namelijk nog geen recreatieplan. Het Beheer en Inrichting Plan (BIP) van het Nationaal Park bevat wel een hoofdstuk recreatie en een zoneringskaart (Overlegorgaan Nationaal Park Dwingelderveld, 2004). De kwetsbare gebieden met hoge natuurwaarden en gebieden met hoge grondwaterstanden staan hier uitstekend op weergegeven, maar het aangeven van geschikte gebieden voor recreatie en natuurbeleving wordt beperkt tot stippen waar de parkeerplaatsen, bezoekerscentrum en horeca te vinden zijn. Hierdoor geeft het te weinig aanknopingspunten voor de praktijk van het inrichten en beheren van de recreatieve voorzieningen om gegronde keuzes te kunnen maken over de recreatieve voorzieningen.

Daarom wordt er een recreatieplan geschreven voor het Dwingelderveld. Eén van de bouwstenen voor dit recreatieplan is een recreatievisie. Dit wordt in dit rapport beschreven. De recreatievisie wordt geschreven vanuit oogpunt van de recreant en geeft de mogelijkheden weer voor het optimaliseren van de natuurbeleving in het Dwingelderveld.

Probleemstelling:

Er is geen goed onderbouwd recreatieplan waarop keuzes gebaseerd kunnen worden omtrent de inrichting en het beheer van de recreatieve voorzieningen voor de natuurbeleving in het Dwingelderveld.

Doelstelling:

Een goed gefundeerde recreatievisie met vlekkenplan die de mogelijkheden weergeven voor het optimaliseren van de natuurbeleving in het Dwingelderveld. Deze vormen bouwstenen voor het recreatieplan waarop keuzes gebaseerd kunnen worden omtrent de inrichting en het beheer van de recreatieve voorzieningen in het Dwingelderveld.

2 Methode

Om de doelstelling te behalen wordt er onderzoek uitgevoerd om ontwerpcriteria op te kunnen stellen (deze worden ook wel een programma van eisen genoemd). Deze worden beantwoord door middel van verschillende methodes. Eerst wordt het theoretisch kader van deze methodes uiteengezet, daarna worden de deelvragen beschreven.

Theoretisch kader

In dit rapport worden methodes uit de Interpretationtheorie en de Leisure Leefstijlen toegepast. De interpretationtheorie vind zijn oorsprong in Amerika in 1957 toen Freeman Tilden, een van de grondleggers van de theorie de verschillende principes vastlegde in het boek “Interpreting Our Heritage” (Tilden, Craig, & Dickenson, 2008). Sindsdien wordt zijn theorie toegepast in veel Natuurparken en cultuurhistorische gebieden in de Verenigde Staten. De laatste jaren wordt dit ook steeds meer toegepast in natuurgebieden in Nederland. Zo heeft Natuurmonumenten in de zomer van 2015 cursussen aangeboden aan zijn werknemers in recreatie en natuurbeleving met interpretation als onderdeel hiervan. In dit rapport worden de interpretationmethodes uit ‘Interpretive design and the dance of experience’ van Steve van Matre en de methode ‘achter, in en voor het bos’ van Roos van Doorn toegepast.

De Leisure leefstijlen zijn ontwikkeld door Recron; de brancheorganisatie voor recreatieondernemers in Nederland. Deze leefstijlen worden gebruikt door ondernemers in de recreatiesector om de recreatieve voorzieningen beter aan te laten sluiten bij de leefstijlen van de meest frequente bezoeker (Recron, 2016). Hiermee kunnen natuurbeheerorganisaties ook hun voordeel mee doen zodat de voorzieningen beter aansluiten bij de bezoekers en de bezoekers met goede indrukken naar huis gaan.

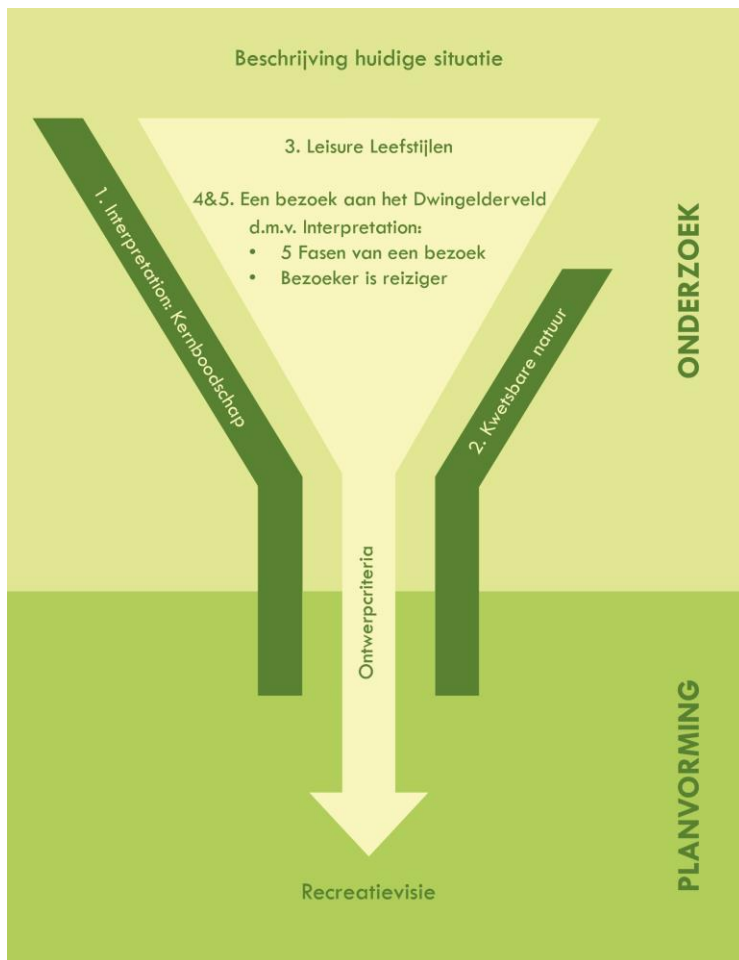
Deelvragen

In dit onderzoek worden de volgende deelvragen beantwoord:

1. Wat is de kernboodschap van het Dwingelderveld?
2. Wat zijn de randvoorwaarden waaraan voldaan moet worden om de kwetsbare natuur in het Dwingelderveld te kunnen blijven beschermen?
3. Hoe kan de beleving van de kernboodschap geoptimaliseerd worden binnen de recreatieve voorzieningen voor de meest voorkomende Leisure Leefstijlen, waarbij de kwetsbare natuurgebieden beschermd blijven?
4. Hoe kan de beleving van de kernboodschap geoptimaliseerd worden binnen de recreatieve voorzieningen in de vijf fasen van een bezoek, waarbij de kwetsbare natuurgebieden beschermd blijven?
5. Hoe kan de beleving van de kernboodschap geoptimaliseerd worden binnen de recreatieve voorzieningen voor de bezoeker als reiziger, waarbij de kwetsbare natuurgebieden beschermd blijven?

Deze deelvragen worden niet onafhankelijk van elkaar beantwoord, maar hangen met elkaar samen, zoals te zien in figuur 1. Hierin is de samenhang te zien in de vorm van een trechter, wat tevens de opbouw van het rapport is. De kernboodschap (deelvraag 1) en de kwetsbare natuur (deelvraag 2) geven vorm aan de methoden ‘Leisure Leefstijlen’ en de Interpretationmethodes: ‘5 fasen van een bezoek’ en ‘bezoeker is reiziger’, die achtereenvolgens in deelvragen 3, 4 en 5 behandeld worden. Hieruit volgen de ontwerpcriteria die invulling geven aan de recreatievisie van het Dwingelderveld.

In de volgende alinea’s worden de methoden van de verschillende deelvragen nader toegelicht.

Figuur 1 - Trechtermodel

Deelvraag 1: Wat is de kernboodschap van het Dwingelderveld?

De kernboodschap wordt bepaald aan de hand van de geologie, de natuur en de cultuurhistorie. Deze drie onderwerpen worden bekeken vanuit het oogpunt 'achter het bos', 'in het bos' en 'voor het bos' (Roos van Doorn, persoonlijke communicatie, 16 oktober 2014). 'Achter het bos' gaat in op de kennis over het gebied, dit wordt weergegeven in een korte landschapsbiografie, die door middel van literatuurstudie is geschreven. 'In het bos' gaat over wat er zintuigelijk beleefbaar is in het gebied op het gebied van geologie, natuur en cultuurhistorie. Deze gegevens zijn in het veld geïnventariseerd.

En het onderdeel 'voor het bos' gaat in op wat mensen van het gebied vinden en vooral wat ze het meest bijzonder vinden. Dit is onderzocht door middel van interviews met bezoekers in het gebied en betrokkenen van het Nationaalpark, waaronder medewerkers van Natuurmonumenten. Naast deze methode wordt het Dwingelderveld ook in context geplaatst met natuurgebieden in de omgeving. Door middel van literatuuronderzoek wordt bekeken wat het Dwingelderveld uniek maakt in vergelijking met andere gebieden. Tijdens een brainstorm met medewerkers van Natuurmonumenten op donderdag 3 november, is deze informatie bij elkaar gekomen en is daarop gebaseerd de kernboodschap vastgesteld.

Deelvraag 2: Wat zijn de randvoorwaarden waaraan voldaan moet worden om de kwetsbare natuur in het Dwingelderveld te kunnen blijven beschermen?

Op 26 oktober 2016 heeft er een gesprek plaatsgevonden met de ecooloog dhr. Ronald Popken. In dit gesprek is er gesproken over de kwetsbare gebieden in het Dwingelderveld en zijn deze gebieden weergegeven op een kaart.

De visie waar naartoe gewerkt wordt in dit rapport is hoofdzakelijk gebaseerd op de uitkomsten van de Interpretationmethode en de Leisure leefstijlen (zie deelvraag 3 t/m 5). Toch is het onverstandig om helemaal geen rekening te houden met de natuurwaarden. Een van de doelen van de recreatievisie is namelijk om via het vergroten van de natuurbeleving van de bezoekers het draagvlak van natuurbeheer te vergroten. Goed beheer, waaronder bescherming van de natuur, is dus erg belangrijk en daarbij hoort een goede balans tussen natuurbescherming en recreatie. Er moet dus zorgvuldig omgegaan worden met de kwetsbare natuur bij eventuele uitbreiding of verplaatsing van recreatieve voorzieningen. Bescherming van de kwetsbare natuur is dus een belangrijke randvoorwaarde voor dit onderzoek, alleen blijft het in dit rapport wel ondergeschikt aan de kernboodschap als randvoorwaarde. Dit is te zien aan de rechter kant van de trechter, die korter is (zie figuur 1)

Deelvraag 3: Hoe kan de beleving van de kernboodschap geoptimaliseerd worden binnen de recreatieve voorzieningen voor de meest voorkomende Leisure Leefstijlen, waarbij de kwetsbare natuurgebieden beschermd blijven?

In 2015 hebben de Provincie Drenthe, Recreatieschap Drenthe en Staatsbosbeheer een bezoekersonderzoek laten uitvoeren voor alle natuurgebieden in Drenthe (van der Most & de Vries, 2015). In dit onderzoek werden ook de Leisure Leefstijlen van de bezoekers onderzocht. Uit dit rapport zijn de meest voorkomende Leisure Leefstijlen in het Dwingelderveld gehaald (Recron, 2016).

Op basis van deze meest voorkomende Leisure Leefstijlen heeft er op donderdag 3 november een brainstormsessie plaatsgevonden met de boswachters Communicatie & Beleving en een van de coördinatoren natuurbeheer van beheereenheid Zuid-Drenthe en de Beheerder van het bezoekerscentrum van Nationaal Park Dwingelderveld. Tijdens deze brainstormsessie hebben deze medewerkers zich ingeleefd in de vier meest voorkomende leefstijlen. Per leefstijlgroep is beredeneerd wat voor activiteiten het meest interessant zijn om de geologie, cultuurhistorie, natuur en landschap te ervaren. Vervolgens zijn deze activiteiten gecodeerd naar wat er al mogelijk is binnen de huidige recreatieve voorzieningen in het gebied en binnen de randvoorwaarde natuurbescherming en welke het best aansluiten bij de kernboodschap. Uiteindelijk zijn de activiteiten die de kernboodschap vergroten die nu nog niet mogelijk zijn, maar wel mogelijk gemaakt kunnen worden, vertaald naar ontwerpcriteria.

Deelvraag 4: Hoe kan de beleving van de kernboodschap geoptimaliseerd worden binnen de recreatieve voorzieningen in de vijf fasen van een bezoek, waarbij de kwetsbare natuurgebieden beschermd blijven?

Deze deelvraag wordt beantwoord aan de hand van de Interpretationmethode '5 fasen van een bezoek' (Matre, 2009). Van deze vijf fasen; invitatie, aankomst, verblijf, vertrek en follow-up, wordt achtereenvolgens onderzocht of en in welke mate hierin de kernboodschap naar voren komt. Deze informatie is verkregen door middel van veldbezoek, kaartenstudie en het bestuderen van (online) communicatiemiddelen, zoals websites, social media accounts, routekaarten en flyers. Fasen waarbij de kernboodschap nog niet goed naar voren komen worden als ontwerpcriteria meegenomen naar de visie.

Deelvraag 5: Hoe kan de beleving van de kernboodschap geoptimaliseerd worden binnen de recreatieve voorzieningen voor de bezoeker als reiziger, waarbij de kwetsbare natuurgebieden beschermd blijven?

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de kernboodschap van het Dwingelderveld naar voren komt voor de 'bezoeker is reiziger' methode (Matre, 2009). Deze bestaat uit de behoeften van de reiziger.

Behoeften waarbij de kernboodschap nog niet goed naar voren komt worden als ontwerpcriteria meegenomen naar de visie.

De behoeften van een reiziger zijn:

1. Zich welkom en veilig voelen
2. Oriënteren en keuzes maken
3. De speciale plekjes niet missen
4. Een beetje inzicht mee naar huis nemen
5. Een beetje zitten en mijmeren over wat er met hen gebeurt
6. Bescherming tegen kou, hitte of regen
7. Eten, drinken, rusten, naar het toilet
8. Interactie aan gaan met de locals en hun medereizigers
9. Gestimuleerd, geïnspireerd, geamuseerd en verbaasd worden
10. Iets nieuws uitproberen
11. Flirten met het onbekende
12. Iets mee naar huis nemen als herinnering aan hun reis

Behoeften 8 t/m 12 worden niet meegenomen, omdat aan deze behoeften goed voldaan kan worden door middel van georganiseerde activiteiten die onder het takenpakket van het bezoekerscentrum vallen en dus buiten het kader van dit onderzoek liggen.

Behoeften 1, 2 en 4 vertonen overlap met de '5 fasen van een bezoek' methode en worden in dit hoofdstuk dus niet opnieuw behandeld. Achtereenvolgens worden in dit hoofdstuk dus 'de speciale plekjes niet missen', 'een beetje zitten en mijmeren over wat er met hen gebeurt', 'bescherming tegen warmte of kou vinden' en 'eten, drinken, rusten, naar het toilet' behandeld.

De informatie over de behoefte 'de speciale plekjes niet missen' is verkregen tijdens de interviews met bezoekers en betrokkenen waarmee ook de kernboodschap mede is bepaald.

De informatie voor de overige behoeften is verkregen door middel van veldbezoek en kaartenstudie.

Beperkingen

Bij het bepalen van de kernboodschap en de speciale plekjes in het gebied is gebruik gemaakt van diepte-interviews (ook wel semigestructureerde interviews genoemd). Er is voor deze interviewvorm gekozen, omdat er doorgevraagd kan worden en er daardoor meer en gedetailleerdere informatie naar voren komt. Die gedetailleerde informatie is nodig om een beeld te krijgen wat bezoekers en betrokkenen het meest bijzonder vinden aan het Dwingelderveld. De beperking van deze interviewvorm is dat de validiteit geringer is dan bij een kwantitatief onderzoek met veel respondenten (Dingemanse, 2015).

3 Beschrijving huidige situatie

Het Dwingelderveld ligt in de provincie Drenthe ten westen van de A28 tussen Hoogeveen en Beilen (zie kaart 1). Dit natuurgebied wordt beheerd door Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer. Daarnaast zijn er een nog een aantal private eigenaren die delen van de grond van het Nationaal Park bezitten. Deze partijen werken samen in een overlegorgaan wat samen het Nationaal Park Dwingelderveld vormt.

Kaart 1 - Ligging Dwingelderveld

Huidige recreatieve voorzieningen

In bijlage 1 zie je een kaart van het Dwingelderveld, de lichte gebieden zijn in beheer van Natuurmonumenten.

De recreatieve voorzieningen in de lichte gebieden worden in dit onderzoek meegenomen evenals een aantal opvallende voorzieningen van Staatsbosbeheer, zoals de uitkijktoren en het oriëntatiecentrum. Natuurmonumenten beheert fietspaden, 6 wandelroutes waaronder een struinroute, ruiter- en menroutes, een schaapskooi en een vogelkijkhut. Daarnaast wordt een gebouw van Natuurmonumenten verpacht als theehuis.

Bezoekerscentrum

Natuurmonumenten heeft een bezoekerscentrum in het Dwingelderveld, waar bezoekers informatie kunnen krijgen, iets kunnen eten en drinken en naar het toilet kunnen. In de tuin is veel te zien en kinderen kunnen er op de OERRR natuurspeelplaats spelen. Bij het bezoekerscentrum worden vele en diverse activiteiten georganiseerd.

Social Media en websites

Een pagina van Natuurmonumenten geeft informatie over het Dwingelderveld, deze wordt door het beheerkantoor beheerd, daarnaast beheren ze een Facebookpagina voor het Dwingelderveld. Het bezoekerscentrum Dwingelderveld heeft ook een pagina op de website van Natuurmonumenten, en beheert daarnaast een Twitteraccount en een Instagrampagina.

4 Deelvraag 1 - Kernboodschap

De kernboodschap wordt o.a. bepaald vanuit de geologie, de natuur en de cultuurhistorie. Deze drie onderwerpen worden bekeken vanuit het oogpunt 'achter het bos', 'in het bos' en 'voor het bos'. In paragraaf 1.1 is het deel 'achter het bos' beschreven, in paragraaf 1.2 'in het bos' en in paragraaf 1.3 'voor het bos'. Vervolgens is in 1.4 de context met natuurgebieden in de omgeving beschreven en in punt 1.5 wordt de kernboodschap vast gesteld.

4.1 Achter het bos - Landschapsbiografie

Deze landschapsbiografie beschrijft het ontstaan van het landschap via de geologie / geomorfologie, de natuur en de cultuurhistorie.

Geologie en geomorfologie

In het Dwingelderveld is het natuurlijke reliëf, dat in hoge mate ongeschonden is, erg waardevol. Er zijn 5 grote geomorfologische eenheden die het gebied onderscheiden:

Het centrale dekzandgebied

In dit gebied heeft de keileem in de ondergrond directe invloed op de geomorfologie. Het is slechts met een dunne laag dekzand bedekt. Het centrale dekzandgebied heeft een zwak golvend oppervlak met enkele afzonderlijke ruggen, die grillig van vorm zijn. Daarnaast liggen hier vele depressies uit beide ijstijden en er slingeren hier een aantal ondiepe slenken uit het Weichselien die in de winterperiode water voeren (Bakker, Castel, Everts, & de Vries, 1986).

De dekzandruggen

Langs de randen van het natuurgebied liggen een aantal grote dekzandruggen die zijn ontstaan doordat de wind aan het einde van het Weichselien plaatselijk dikke pakketten zand afzette. Deze waren lange tijd het meest geschikt voor landbouw, waardoor ze als essen in gebruik werden genomen (Bakker, Castel, Everts, & de Vries, 1986).

De beekdalen

Het Dwingelderveld wordt begrensd door De Oude Vaart en De Wold Aa. Deze beken hebben zich ingesneden in het Weichselien. Door een opvulling van dekzand en later door dichtgroeiing van veen zijn deze dalen nauwelijks meer te herkennen (Bakker, Castel, Everts, & de Vries, 1986).

De stuifzanden

Een vrij groot oppervlak van het Dwingelderveld wordt door stuifzanden ingenomen. Al deze stuifzandgebieden zijn inmiddels door vegetatie vastgelegd. Heel plaatselijk komt nog een stukje min of meer actief stuifzand voor, zoals bij het Kolenveen en op een aantal plekken in het Lheebroekerzand (Bakker, Castel, Everts, & de Vries, 1986).

Vennen, plassen en pingo's

In het Dwingelderveld komt een groot aantal laagten voor, waaronder veel pingo's. Door het keileem in de ondergrond zakt het water moeilijk weg en zijn de laagten veelal gevuld met water. Daarnaast zijn er ook een groot aantal dichtgegroeid met veen (Bakker, Castel, Everts, & de Vries, 1986).

Natuur

Toen na de laatste ijstijd het Holoceen zijn intrede deed ontstond er langzaam een enorm uitgestrekt gemengd bossengebied van West-Denemarken via Noordwest-Duitsland, Nederland en België naar West-Frankrijk; de Atlantische ecoregio. Dit gebied bestond uit naaldbossen, loofbossen, gemengde bossen, duinvegetaties en heidevegetaties (Sundseth, 2009). In het Dwingelderveld stond oorspronkelijk een groot loofbos, geen heide. Van nature komen heidevegetaties alleen langs de kust voor. De enorme heidevelden die vanaf de Middeleeuwen de Atlantische ecoregio hebben gedomineerd zijn te danken aan de eeuwenlange invloed van de mens (Floravannederland, 2016). Het heidegebied is dus een cultuurlandschap en zal zonder menselijk ingrijpen, zoals begrazing of verbranding van de heide, dichtgroeien en weer een groot bos worden (Bakker, Castel, Everts, & de Vries, 1986).

De plantengroei in het heidegebied hangt naast de menselijke invloed ook sterk samen met het grondwater. Op de lagere delen liggen plassen en veentjes. In de zomer vallen de heideplassen droog en in de winter lopen ze vol, de veentjes zijn het hele jaar gevuld met water (Homan, 2012).

Door overexploitatie van de heide in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd ontstonden grote stuifzanden. Door het kappen van bossen, overbeweiding en teveel plaggen van de heidevegetaties werd een extreem milieu geschapen voor planten. De zandverstuivingen rond het Dwingelderveld zijn als een van de eerste in Drenthe vastgelegd. In 1800 is hier al mee begonnen op de stuifzanden ten zuiden de Westeinder es door de aanplant van het Amerikaans Krenteboompje. Op de essen van de dorpen om het Dwingelderveld heen hebben eeuwenlang waardevolle akkerkruiden gegroeid (Natuurmonumenten, 2016).

Reptielen en amfibieën

In het Dwingelderveld zijn veel reptielen en amfibieën aanwezig. Een bijzonder voorbeeld hiervan is de levendbarende hagedis, die op zonnige dagen op de paaltjes langs het fietspad van de Benderse ligt en rond het bezoekerscentrum te zien is. Ook de adder is regelmatig zichtbaar. De meest typische soort voor het voedselarme natte heidegebied is de heidekikker. (Homan, 2012).

Vogels

Dankzij de goed ontwikkelde natte heide en de veentjes broeden er zeldzame vogels die aan dit ecosysteem gebonden zijn. Sinds 2015 zijn er twee paartjes kraanvogels (Homan, 2012).

Insecten

Het heidegebied herbergt veel soorten vlinders, waaronder het veenbesblauwtje de veenbesparelmoervlinder en het gentiaanblauwtje. Daarnaast is het ook een geschikt gebied voor verschillende soorten loopkevers (Prolander, 2016).

Cultuurhistorie

Jagen en verzamelen

De vroegste bewoning in het Nationaal Park Dwingelderveld was 12.000 jaar geleden aan het eind van het Weichselien in de Oude Steentijd, toen Jager-verzamelaars de toendra over zwierven en hier en daar tijdelijke kampen opzetten. Hiervan zijn enkele vuursteenvondsten gedaan (Bakker, Castel, Everts, & de Vries, 1986).

De eerste boeren

Vanaf 5000 v. Chr. doet de Jonge Steentijd zijn intrede en wordt het nomadische bestaan van de Jager-verzamelaars langzaam ingeruild voor het boerenbestaan. Het trechterbekervolk, ook wel bekend als de hunebedbouwers, zijn de vroegste landbouwers in Drenthe. Dit volk is het eerste volk die een duidelijke stempel achter heeft gelaten op het landschap. Alhoewel er in het Dwingelderveld geen hunebedden zijn gevonden, zijn er wel andere vondsten die bewoning in deze tijd bewijzen zoals de ongeveer 45 grafheuvels (Amsing, 2015).

Het heidepotstalsysteem

Toen na de Romeinse tijd de Middeleeuwen aanvingen (450-1500 na Chr.) veranderde geleidelijk de landbouwcultuur. Tot die tijd boerden de mensen volgens het landnamsysteem. Er werd steeds een stuk bos gekapt en afgebrand waardoor er een voedselrijke akker ontstond. Na een paar jaar raakte de akker uitgeput en werd weer een nieuw stuk bos gekapt en afgebrand. Tussen 500 en 800 na Christus gingen de boeren over op een ander systeem; het heidepotstalsysteem. Dankzij dit systeem kon het grondgebruik worden geïntensiveerd, waardoor zich een grotere bevolking kon handhaven. Het heidepotstalsysteem leidde op veel plekken tot degeneratie van de bodem. Door de hoge begrazingsdruk, betreding, steken en plaggen van de heide kwam de bodem kaal te liggen en kreeg de wind vrij spel. Hierdoor ontstonden uitgebreide stuifzanden.

De moderne tijd

Door de introductie van de kunstmest werd het einde van het potstalsysteem ingeluid. Heidevelden waren niet meer nodig waardoor deze werden ontgonnen voor de landbouw of ze werden bebost. De diverse stuifzanden werden vastgelegd. Vanaf de 19^e eeuw werden de veentjes op grote schaal afgegraven ten behoeve van de turfwinning. Waardoor ook het meeste hoogveen verdween. Herverkaveling in het tweede deel van de 20^e eeuw zorgde voor vergroting van percelen, wat het aanblik van de essen en beekdalen enorm deed veranderen.

Vanaf 1930 en 1931 werden de eerste stukken heide door Natuurmonumenten gekocht. Dit luidde het begin in van de natuurbescherming en natuurontwikkeling in het Dwingelderveld. Sindsdien is het areaal steeds verder uitgebreid (Dekker, 2016).

4.2 In het bos - Beleefbaarheid

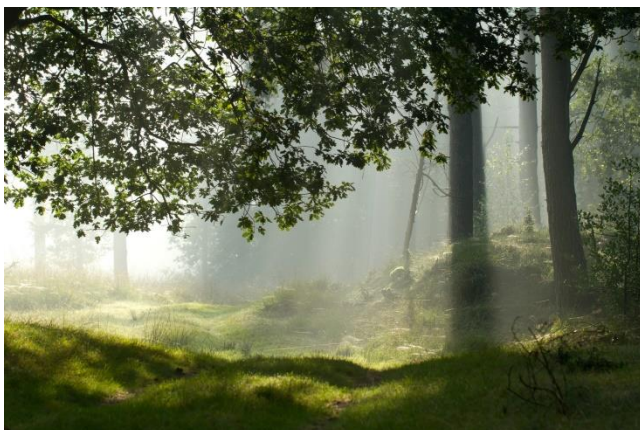
In het bos gaat over wat er zintuigelijk beleefbaar is in het gebied op het gebied van geologie, natuur en cultuurhistorie. Deze gegevens zijn in het veld geïnventariseerd.

Afbeelding 1 - Uitzicht bij Achter 't Zaand. Bron: Erik Bethlehem

Afbeelding 2 - Voorde en vlonder in de Kraloërweg. Bron: Henk Mulder

Afbeelding 3 - Beboste zandverstuivingen in de Anserdennen. Bron: Erik Bethlehem

Geologie

Het uitgestrekte centrale dekzandgebied met vennen, plassen en pingo's en ondiepe slenken is goed te beleven op meerdere plekken in het gebied. Op afbeelding 1 is het uitzicht over de plas bij Achter 't Zaand te zien. Hier zie je hoe groot het Dwingelderveld is en vooral ook hoe nat. De natheid is ook op andere manieren beleefbaar, bijvoorbeeld door de voorde en vlonder in de Kraloërweg. Hier kunnen mensen kiezen of ze droog over de vlonder willen, of door het water (zie afbeelding 2). Andere manieren om het water te beleven zijn de vlonders op het familipad Achter 't Zaand, de stapstenen in het Kloosterveld en de Anserdennen en het vlonderpad op de witte route vanaf de Boslounge van Staatsbosbeheer. Deze manier van het water beleven is vooral geschikt in de winter, wanneer het gebied op z'n natst is.

De Benderse Berg steekt duidelijk uit boven het centrale dekzandgebied

In de bossen van de Anserdennen, Dwingelderzand en Lheederzand zijn de vastgelegde stuifzanden goed te zien en tijdens het fietsen zijn de hoogteverschillen ook goed te ervaren. (zie afbeelding 3)

Afbeelding 4 - Pijpenstrootje Achter 't Zaand. Bron: Erik Bethlehem

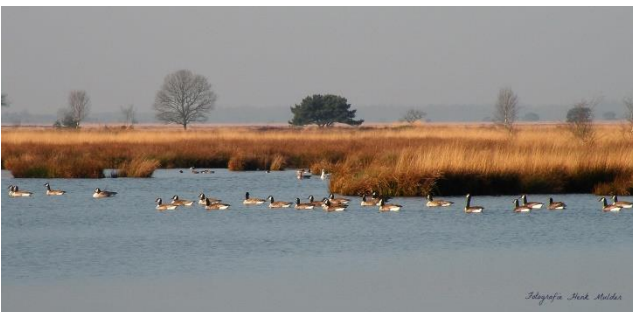
Afbeelding 5 - Dopheide bij de Davidsplassen. Bron: Wim van der Neut

Afbeelding 6 – Paarsbloeiende struikheide bij het Drostenveen

Afbeelding 7 - Lheebroekerzand met jeneverbes. Bron: Erik Bethlehem

Afbeelding 8 - Canadeze ganzen op het Holtveen. Bron: Henk Mulder

Natuur

Door het jaar heen is het vooral het pijpenstrootje dat erg opvalt in het heidegebied. Pijpenstrootje groeit hoger dan heidestruiken, waardoor deze vaak verstopt zitten tussen het pijpenstrootje. Een uitzicht als op afbeelding 4, waar het heidegebied vooral op een groot ruig grasland lijkt, komt dan ook vaak voor.

In juli wordt het goudbruin van het pijpenstrootje afgewisseld met de roze bloei van de dopheide (afbeelding 5) en in augustus door de paarse bloei van de struikheide (afbeelding 6). Bij het Drostenveen, bij de schaapskooi in Ruinen, bij het Smitsveen en langs de Postweg is de meeste struikheide te zien.

Op een aantal plekken zijn ook kruidenrijke graslanden te zien, zoals op de David. En akkerbloemen op de essen van Ruinen en Ansen.

In het westen en noorden van het centrale heidegebied zijn de gemengde bossen te vinden op de stuifzanden (zie afbeelding 3). Met plaatselijk stuifzandvegetaties met jeneverbes (zie afbeelding 7).

Voornamelijk vogels zijn goed beleefbaar in dit gebied. Ganzen en eenden drijven op de vennen (zie afbeelding 8) en het uitgestrekte centrale dekzandgebied met heidevegetaties biedt een weids uitzicht waardoor overvliegende vogels en biddende roofvogels gemakkelijk gespot worden. Een wat beter getraind oog ziet ook gemakkelijk kraanvogels.

In de lente en zomer zijn veel insecten te zien zoals vlinders, libellen en bijen.

In april/mei paren de heidekikkers in de vennen, waarbij de mannetjes opvallend blauw worden.

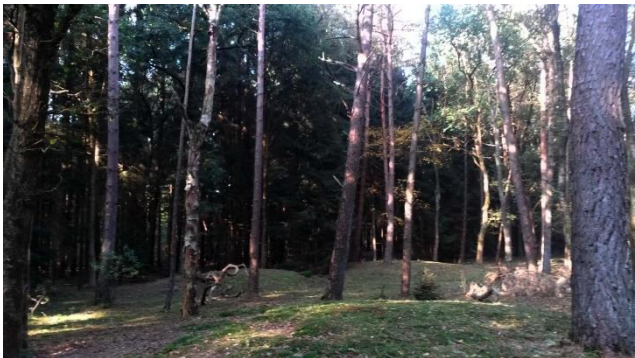
Vanaf de eerste zonnige dagen in het jaar liggen adders te zonnen op verschillende plekken, waaronder op de wal bij de radiotelescoop.

Afbeelding 9 - Estdorp Lhee. Bron: Erik Bethlehem

Afbeelding 10 - Schaapskooi van schaapskudde Ruinen. Bron: Schaapskudde Ruinen

Afbeelding 11 - Grafheuvels in de de Boerdennen

Cultuurhistorie

Van het esdorpenlandschap is de heide het meest in het oog springende onderdeel. Daarnaast zijn de akkers op de Anseres en Ruineres goed beleefbaar net als de esdorpen (zie afbeelding 9). De schaapskooien zijn niet de originele potstallen die oorspronkelijk bij de boeren op het erf stonden, toch maken ze het potstalsysteem zichtbaar net als de schapen die daarbij horen (zie afbeelding 10).

In de Anserdennen, het Dwingelderzand en Lheederzand zijn de (vastgelegde) stuifzanden goed te zien en te merken tijdens het fietsen (zie afbeelding 3 en 7).

Bij het Smitsveen en in de Boerdennen zijn grafheuvels te zien. Die bij het Smitsveen zijn gemakkelijk vanaf het pad te zien, die in de boerdennen zitten verstopt tussen de bomen (zie afbeelding 11).

Langs het fietspad die over de Benderse Berg loopt zijn karresporen te zien. Deze vallen alleen op als je weet dat ze er liggen.

In juli en augustus staan op meerdere plekken op de heide bijenkasten.

4.3 Voor het bos – Wat vinden mensen ervan?

Om te onderzoeken wat mensen van het gebied vinden en wat ze het meest bijzonder vinden zijn 7 mensen geïnterviewd die vanuit hun werk betrokken zijn bij het Dwingelderveld en 6 bezoekers. De gegevens van deze twee groepen zijn apart van elkaar geanalyseerd en worden in dit hoofdstuk samen behandeld. Het interviewschema dat hiervoor werd gebruikt is te vinden in bijlage 3. De analysetabellen van de interviews zijn te vinden in bijlage 4 en 5. Een samenvatting van deze analyses is te vinden in tabel 1. De uitgewerkte interviews zijn desgewenst opvraagbaar bij de auteur.

Algemene vragen

De interviews begonnen met twee algemene vragen:

1. Wat maakt dat je graag naar het Dwingelderveld gaat?
2. Wat is voor jou het meest bijzonder aan het Dwingelderveld?

De eerste vraag laat de mogelijkheid open voor de geïnterviewde om een persoonlijke reden te geven, zoals ‘tot rust komen’ of ‘gezellig wandelen’. De tweede vraag gaat echt in op het Dwingelderveld. Het interview begint bewust met algemene vragen, zodat de geïnterviewde zonder sturing kan vertellen wat het eerst bij hem/haar opkomt. Wat opvalt uit de interviews is dat de antwoorden op deze twee vragen vergelijkbaar zijn. Deze vragen leverden namelijk voor een groot gedeelte dezelfde antwoorden op. Ook kwamen de antwoorden van de betrokkenen en de bezoekers erg overeen. Het meest genoemd was de **grootseheid** van het gebied.

Voor betrokkene 1 is die weidsheid extra bijzonder omdat je ook geen andere mensen ziet als je over de hei kijkt: *“Maar wat ik zelf heel waardevol aan het Dwingelderveld vind is de uitgestrektheid en ook dat op het moment als je ergens loopt of fietst en je kijkt naar rechts of naar links dan zie je die weidsheid en dan zie je ook in de verste verte niemand lopen of fietsen.”* (Betrokkene 1, persoonlijke communicatie, 27 september 2016).

Daarnaast werd de **afwisseling** veel genoemd. Hierbij werd hoofdzakelijk gewezen op de afwisseling van bos en heide, maar ook essen, weideland, vennen en verschillen per seizoen vonden de geïnterviewden bijzonder.

Betrokkene 6 antwoordde bijvoorbeeld: *“Dat is eigenlijk de grote diversiteit die je hier aantreft. Zowel landschappelijk dan ook wel wat de fauna betreft. Je hebt hier veel meer afwisseling (...) dan elders.”* Bij de vraag wat deze afwisseling precies inhoudt antwoordde hij: *“het coulissenlandschap (...) de grote vlakke, heide, ruigte, verschillende soorten bos wat je tegenkomt. En dat maakt dit gewoon een heel mooi gebied.”* (Betrokkene 6, persoonlijke communicatie, 21 september 2016).

De **stille** vonden verschillende geïnterviewden ook erg bijzonder. Bezoeker 4 beschrijft deze beleving vanaf de Kraloërweg: *“als je daar dan middenop loopt, ja dan heb je kilometers rondom (...) alleen maar natuur. Ja, dan hoor je geen verkeer meer, je hoort geen autosnelweg (...) Dat is echt de grote stille hei.”* (Bezoeker 4, persoonlijke communicatie, 16 oktober 2016).

Naast de grootseheid, afwisseling en stille werden ook de **heide**, en dan vooral het uitgestrekte karakter daarvan, het **water**, de **recreatieve mogelijkheden**, de **natuur**, de **schapen** en het feit dat het 's nachts echt **donker** wordt genoemd.

Natuur

Na de algemene vragen werd er ingegaan op de natuur in het gebied met de vraag:

3. Wat vind je het meest bijzonder aan de natuur in het Dwingelderveld?

Hier kwamen overduidelijk de **vogels** naar voren. Een aantal vogelaars gingen hier in detail op in en wisten alle van heide afhankelijke broedvogels te noemen. Daarnaast waren er bezoekers die gewoon het beeld van vogels in het gebied mooi vonden, zwemmend op het water of vliegend over het veld.

Zo vertelde bezoeker 5 over het Holtveen: *“daar had je (...) de eenden die je kon spotten op het water en de vogels, dat vond ik ook heel erg mooi.”* (Bezoeker 5, persoonlijke communicatie, 16 oktober 2016).

En bezoeker 6 komt elke ochtend tijdens zijn vakantie naar de Davindsplassen: *“ik sta als eerste op om acht uur. Dan ga ik altijd even naar de hei. En toen kwamen ganzen of wat zijn het zwanen over, want ik hoorde wat gekwakkel daar in dat park en ik kijk en zag ze vliegen. (...) En ik maak graag foto's dus ik zit hier te wachten tot ze komen”* (Bezoeker 6, persoonlijke communicatie, 16 oktober 2016).

Van de vogels werden de **kraanvogels** verreweg het meest genoemd, voornamelijk door de betrokkenen. Daarnaast werden door hen de **adders** genoemd en wat flora betreft de **zonnedauw**. De bezoekers vonden naast de vogels de verschillende **bloemen** en **grassen** mooi.

Cultuurhistorie

Na de natuur was de cultuurhistorie aan de beurt. Hierover werd als volgt gevraagd:

4. Wat vind je het meest bijzonder aan de geschiedenis/ dingen van vroeger op het Dwingelderveld?

Hier is bewust de term cultuurhistorie vermeden, omdat de kans bestaat dat bezoekers niet goed weten wat ze zich voor moeten stellen bij cultuurhistorie. Terwijl iedereen weet wat er met de geschiedenis wordt bedoeld.

Desondanks wisten de geïnterviewde bezoekers weinig te melden over de geschiedenis van het Dwingelderveld. Wat een aantal keer langs kwam was de **natuurontwikkeling** van de laatste jaren, waarbij landbouwgrond in het Noorderveld is omgevormd tot natuur. Tijdens de algemene vragen, en vragen over de natuur en het landschap kwamen wel cultuurhistorische elementen naar voren, zoals het **huisje op de Benderse Berg**. Zo vond bezoeker 5 het bijzonder: *“dat je gewoon letterlijk tussen de **schapen** door kan lopen en dat maak je niet zo gauw ergens anders mee.”* (Bezoeker 5, persoonlijke communicatie, 16 oktober 2016).

De meeste betrokkenen wisten juist erg veel te vertellen over de cultuurhistorie van het gebied. De **schaapskuddes** werden het meest genoemd, zo vertelde betrokkene 5 over een moment dat hij langs de rand van camping de Wiltzangh liep: *“En als je dan richting het noordoosten kijkt, naar de openheid van het gebied, en nou daar liepen de schapen met de schaapherder en dat is, dat is waarom mensen naar Drenthe komen. Het is mooi, het geeft een stuk beleving aan je vakantie.”* (Betrokkene 5, persoonlijke communicatie, 10 oktober 2016).

Naast de schaapskuddes vonden de betrokkenen ook de **karrensporen**, het **huisje op de Benderse Berg**, het **esdorpenlandschap** en **sagen en legendes** bijzonder.

Geologie

Naar de geologie is niet direct gevraagd, omdat waarschijnlijk veel mensen niet weten wat dat inhoudt. Daarom werd hiernaar gevraagd via de vraag:

5. Wat vind je het meest bijzonder aan het landschap in het Dwingelderveld?

Landschap is een samenspel van geologie, natuur en cultuurhistorie, dus door vervolgens de natuur en cultuurhistorie eruit te filteren zouden de geologische elementen over moeten blijven. Dit is matig gelukt. Wat opviel is dat uit deze vraag vergelijkbare antwoorden kwamen als de algemene vragen aan het begin van het interview, zoals de weidsheid en afwisseling. Toch waren er wat geologische elementen uit te halen. De **vennen** werden een paar keer genoemd en daarnaast de **slenken** en de **zandverstuivingen**. Betrokkene 1 beschreef hierover een mooie ervaring bij de Schapendrift en het Kolenveen, die niet openbaar toegankelijk is (zie afbeelding 12): *“Op het moment dat je aan komt lopen via het stuifzand en dat je vervolgens een stukje omhoog moet, en dat je dan vanuit de diepte op een gegeven moment op die rand staat en dan dat ven ziet liggen, dat vind ik een heel bijzonder moment. Vooral ook omdat, je komt uit die diepte en dan verwacht je niet dat daar hoger een ven ligt. En dan kijk je vervolgens over de weidsheid van het Dwingelderveld. Dat is echt magistraal.”* (Betrokkene 1, persoonlijke communicatie, 27 september 2016).

Afbeelding 12 - Schapendrift bij het Kolenveen. Bron: Henk Mulder

	Betrokkenen	Bezoekers
Algemeen	Grootshheid Afwisseling (Uitgestrekte) heide Stilte Water	Grootshheid Recreatie Natuur Stilte Water Schapen Afwisseling
Natuur	Vogels (kraanvogels) en andere fauna (adders) Zonnedauw	Vogels, bloemen en de grassen
Geschiedenis	Schapen Karrensporen Huisje op de Benderse Berg Esdorpenlandschap Sagen en Legendes	Natuurontwikkeling
Landschap	Afwisseling Weidsheid	Weidsheid
Geologie	Water	Water

Tabel 1 - Samenvating uitkomsten interviews

4.4 Context met natuurgebieden in de omgeving

In de methode 'achter, in en voor het bos' is een behoorlijk goed beeld naar voren gekomen over het ontstaan en de beleefbaarheid van het gebied. In de omgeving van het Dwingelderveld liggen andere natuurgebieden met een vergelijkbare ontstaansgeschiedenis. Door het Dwingelderveld in context te plaatsen met deze natuurgebieden uit de omgeving komt naar voren wat het Dwingelderveld ten opzichte van deze gebieden uniek maakt. Dit is beschreven in deze paragraaf.

In de omgeving van het Nationaal Park Dwingelderveld liggen meer natuurgebieden en nationale parken. Veel hiervan zijn net als het Dwingelderveld onderdeel van het oude Drentse esdorpenlandschap. Het meest gave voorbeeld hiervan is Nationaal Park Drentsche Aa. Dit Nationaal Park omvat alle elementen van het oude esdorpenlandschap: De beekdalen van de Drentsche Aa, essen, esdorpen en heidevelden zoals het Ballooërveld. Niet voor niets had dit nationaal park vroeger de naam Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa. Het Ballooërveld, dat onderdeel is van dit Nationaal Park, is bekend om de grote brede en goed zichtbare bundels karrensporen (Spek, Noordhoff, Elerie, & Bakker, 2015).

Het Drents-Friese Wold ligt ook in het oude Esdorpenlandschap met aan de zuidkant Esdorpen en aan de Noordkant de ontginningen van de Smildiger Venen. Dit natuurgebied bestaat voor het grootste deel uit boswachterijen die op de oude zandverstuivingen en heide zijn geplant. Daarnaast zijn er ook twee heidegebieden; het Aekingerzand wat voornamelijk droge heide met stuifzand is en het Doldersummerveld en Wapserveld die samen een nat heidegebied vormen. Dit natte heidegebied lijkt wel wat op het Dwingelderveld, maar is een stuk kleiner en heeft minder vennen. (Nationaal Park Drents Friese Wold, 2016)

Het Holtingerveld is ook een heidegebied met afwisselend droge en natte heide. Ook dit heidegebied is een stuk kleiner en droger dan het Dwingelderveld. Daarnaast is het karakter van het Holtingerveld enorm gekenmerkt door de Tweede Wereldoorlog toen het als vliegveld fungeerde en is gebombardeerd. (Regionaal Landschap Drenthe, 2016). Het Mantingerveld is net als het Holtingerveld een natuurgebied waarbij droge en natte heide zich afwisselen. Het Mantingerveld staat vooral bekend om de Jeneverbesstruiken (Natuurmonumenten, 2016).

In het Fochteloërveen en Bargerveen ligt de focus voornamelijk op het behouden en het ontwikkelen van levend hoogveen (Fochteloërveen - PROJECT The Dutch Crane Resort, 2016) en (Over het veenland, 2016). Verder bestaan de meeste natuurgebieden in Drenthe uit boswachterijen, meestal onder beheer van staatsbosbeheer. Deze zijn geplant op de oude zandverstuivingen en op heidevelden. De bossen om het Dwingelderveld heen horen hier ook bij (Staatsbosbeheer, 2016).

Qua karakter lijkt het Dwingelderveld dus het meest op het Doldersummerveld en Wapserveld, het Holtingerveld en het Mantingerveld. Wat het Dwingelderveld van deze heidevelden onderscheid is de omvang en de natheid. Wat het Dwingelderveld dus uniek maakt is het centrale heidegebied dat enorm van omvang is en heel nat is.

4.5 Vaststellen kernboodschap

Het vaststellen van de kernboodschap is gebeurd tijdens een brainstorm met medewerkers van Natuurmonumenten. Deze vond plaats op donderdag 3 november met de boswachters Communicatie & Beleving en een van de coördinatoren natuurbeheer van beheereenheid Drenthe-Zuid en de Beheerder van het bezoekerscentrum. Tijdens deze brainstormsessie is gezamenlijk de kernboodschap bepaald. Hierbij heeft elke medewerker voor zichzelf opgeschreven wat hij/zij dacht dat de essentie van het Dwingelderveld was. Vervolgens werden de uitkomsten van ‘achter, in en voor het bos’ gepresenteerd (zie paragraaf 4.1, 4.2 en 4.3). Na deze presentatie begon de brainstorm over de kernboodschap. Eerst werden de verschillende essenties van de medewerkers met steekwoorden op een flapover verzameld. Hier bleek veel overeenkomst met de interviews. Zo werden de woorden ‘groot’ en ‘heide’ het meest genoemd. Daarnaast werden ‘stilte’, ‘schapen’ en ‘fietsen’ meerdere keren genoemd en het feit dat het door mensenhanden is gemaakt en dus een oud cultuurlandschap is. De overige steekwoorden komen ook terug in de interviews of in de landschapsbiografie (zie paragraaf 4.1). Bij de eerste pogingen van het formuleren van de kernboodschap werden heel breed eigenschappen van het Dwingelderveld meegenomen. Dit kwam ongeveer neer op de volgende beschrijving:

Het Dwingelderveld is een groot, nat en stil heidelandschap, omringd door oude Drentse esdorpen, met prachtige afwisselende uitzichten op natte heide, vennen, grazende schapen en vogels dat er elk seizoen weer anders uitziet. In dit natuurgebied kom je helemaal tot rust en kan je uitstekend fietsen en wandelen.

Vanuit deze brede beschrijving werd vervolgens ingezoomd om tot de kernboodschap te komen. Hierbij speelde voornamelijk de context van de omliggende natuurgebieden mee. Daarbij kwam naar voren dat het esdorpenlandschap, de schapen en vogels niet uniek zijn voor het Dwingelderveld en dat je in de meeste natuurgebieden kan fietsen en wandelen. In paragraaf 4.4 is tevens de conclusie dat de omvang en de natheid van het heidegebied de eigenschappen zijn die het Dwingelderveld uniek maken in de context van de omliggende natuurgebieden. Toen deze conclusie gemaakt werd kwamen snel twee boodschappen naar voren die al regelmatig in communicatie naar bezoekers gebruikt worden. Namelijk de boodschap van het bezoekerscentrum: ‘De grote, stille, natte hei’. En de boodschap op het beheerkantoor veel gebruikt wordt: ‘Het grootste natte heidegebied van West-Europa’.

Van deze twee boodschappen is de eerste het best te gebruiken in dit rapport. Deze geeft echt weer wat in het Dwingelderveld beleefd kan worden. Het is niet beleefbaar dat het de grootste van West-Europa is, want de meeste bezoekers zullen geen andere natte heidegebieden kennen en kunnen hier dus niet mee vergelijken. In dit rapport wordt dus als kernboodschap ‘De grote, stille, natte hei’ gebruikt (zie tabel 2). Dit is tevens het antwoord op de eerste deelvraag. Daarmee is dit onderzoek een onderbouwing van de huidige lijn die al bij het bezoekerscentrum is ingezet.

Grote	Stille	Natte	Heide
Uitzicht	Stilte (weinig geluid)	Vennen	De heidevelden
Weidsheid	Weinig mensen in het uitzicht	Slenken	Het oude
Vrijheid	over de hei	Aan natte natuur	cultuurlandschap
Ruimte	Weinig bebouwing	gerelateerde plant- en	De schaapskuddes
Uitgestrektheid	Weinig horizonvervuiling	diersoorten	
	Weinig lichtvervuiling		

Tabel 2 - Kernboodschap Dwingelderveld

5 Deelvraag 2 – Kwetsbare natuur

Voor de fauna op het grote heidegebied van het Dwingelderveld is rust en stilte erg belangrijk. Tijdens de herinrichting is de rust toegenomen doordat de weg Lhee-Kraloo is opgeheven en vervangen door een zandpad met fietspad (Dienst Landelijk Gebied, 2009). Het heidegebied wordt nu nog doorkruisd door twee wegen; de Benderse en de Kraloërweg. Richting de radiotelescoop wordt nog een hoek afgesneden door het fietspad die van de Benderse Berg komt. Aan de randen van de heide op de overgang van heide naar bos lopen veel wandel- fiets- en ruiterroutes. Tussen deze paden en de paden over de heide liggen vrij grote gebieden waar geen recreanten kunnen komen. Dit is erg belangrijk om de rust voor de broedvogels en verschillende reptielen en amfibieën te kunnen waarborgen. Deze rustgebieden zijn weergegeven op de kaart in bijlage 2. Om deze rustgebieden rustig te kunnen houden is het van belang om deze niet met nieuwe paden te doorkruisen.

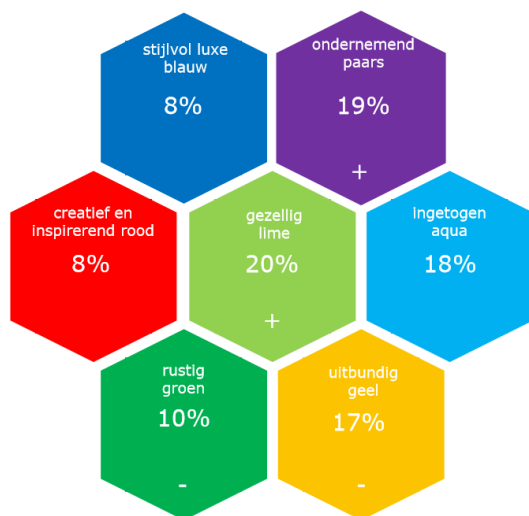
Antwoord op deelvraag 2

De randvoorwaarde waaraan voldaan moet worden om kwetsbare natuur te kunnen blijven beschermen is dus dat deze rustgebieden die te zien zijn in bijlage 2 niet doorkruisd mogen worden met nieuwe paden zodat recreatie in het centrale heidegebied langs de rand en op de bestaande paden die over de hei lopen blijft.

6 Deelvraag 3 - Leisure Leefstijlen van bezoekers

In dit hoofdstuk wordt duidelijk gemaakt welke Leisure Leefstijlen het meest voorkomen in het Dwingelderveld en hoe de recreatieve voorzieningen geoptimaliseerd kunnen worden om de kernboodschap voor deze leefstijlen beleefbaar te maken.

Op afbeelding 13 is te zien in welke mate de verschillende Leisure Leefstijlen vertegenwoordigd worden onder de bezoekers van het Nationaal Park Dwingelderveld (van der Most & de Vries, 2015). De vier meest voorkomende Leisure Leefstijlen liggen qua percentages erg dicht bij elkaar. Dit zijn 'gezellig lime', 'ondernemend paars', 'ingetogen aqua' en 'uitbundig geel'. Samen vormen bezoekers met deze Leisure Leefstijlen 74% van het totale aantal bezoekers. Omdat er een flink verschil zit tussen de vier meest voorkomende Leisure Leefstijlen en de overige leefstijlen zijn in dit onderzoek alleen de vier meest voorkomende leefstijlen meegenomen. Hieronder worden de verschillende leefstijlen kort toegelicht.

Afbeelding 13 - Leisure Leefstijlen in Nationaal Park Dwingelderveld (van der Most & de Vries, 2015)

Gezellig lime

De meeste bezoekers van het Dwingelderveld horen bij de groep 'gezellig lime'. Dit zijn vaak gezinnen die even lekker helemaal niets moeten en gewoon gezellig willen genieten met elkaar. Ze gaan graag wandelen of fietsen en gaan graag een weekendje weg of op vakantie in eigen land. Het moet niet te duur zijn, maar wel gemakkelijk en heel gezellig (Recron, 2016). Van alle Nederlandse recreanten valt 17,5 % onder deze doelgroep, in het Dwingelderveld 20%. Dat is dus iets meer dan gemiddeld.

Ondernemend paars

Deze Leisure Leefstijl heet ook wel 'avontuurlijk en sportief paars'. Dit zijn recreanten die zich in cultuur interesseren, zoals musea of concerten.

Daarnaast zijn ze ook graag sportief bezig. Hierin

zijn ze erg gedreven soms wel tot semi professioneel niveau. Waarschijnlijk vallen veel sporters in het Dwingelderveld onder deze Leisure Leefstijl. Deze sporters houden van uitdaging en avontuur, iets anders dan anders, gevoel voor vrijheid en gaan ook graag back to basic (Recron, 2016). Van alle Nederlandse recreanten valt 8,3 % onder deze doelgroep, in het Dwingelderveld 19%. Dat is dus veel meer dan gemiddeld.

Ingetogen aqua

Recreanten uit de belevingswereld 'ingetogen aqua' zijn op zoek naar verdieping in o.a. cultuur, historie en de natuur. Zij krijgen veel voldoening uit een bezoek aan een museum, monument of bezienswaardigheid. Ze gaan graag op wandel en fiestvakanties, voornamelijk in eigen land in een vertrouwde omgeving. Daarnaast willen ze graag inzichten en inspiratie op doen, back to basic en lekker buiten in de natuur zijn. Veel actieve senioren vallen in deze doelgroep (Recron, 2016). Van alle Nederlandse recreanten valt 14,9% onder deze doelgroep, in het Dwingelderveld 18%. Dat is dus iets meer dan gemiddeld.

Uitbundig geel

Bij deze groep staat vermaak en gezelligheid centraal. Onder deze groep vallen veel families met kinderen. Ze gaan graag naar dierentuinen, speeltuinen en pretparken, waar de kinderen zich helemaal kunnen uitleven. In het Dwingelderveld wordt deze groep voornamelijk aangetrokken door het bezoekerscentrum en georganiseerde activiteiten (Recron, 2016). Van alle Nederlandse

recreanten valt 18,2% onder deze doelgroep, in het Dwingelderveld 17%. Dat is dus iets minder dan gemiddeld.

6.1 Inventarisatie activiteiten

Om erachter te komen wat voor activiteiten de verschillende leefstijlgroepen aan zou spreken om de kernboodschap te kunnen beleven is er gebrainstormd met een aantal medewerkers van Natuurmonumenten. Per leefstijlgroep is beredeneerd wat voor activiteiten het meest interessant zijn om de geologie, cultuurhistorie, natuur en landschap te ervaren met behulp van een tabel. De ingevulde tabel voor Gezellig Lime is als voorbeeld te vinden in bijlage 6. De resultaten van de andere leefstijlen zijn te vinden in de metatabel in bijlage 7.

6.2 Analyse

Na de inventarisatie zijn de activiteiten en voorzieningen gegroepeerd naar in hoeverre ze aansluiten bij de kernboodschap en of het al mogelijk is binnen de huidige recreatieve voorzieningen. Deze zijn vervolgens in de metatabel gegroepeerd (zij bijlage 7)

De activiteiten en voorzieningen die in de metatabel linksboven vallen, laten zien wat er nu al goed gaat in het Dwingelderveld. De tabel rechtsboven biedt inspiratie voor verbeteringen in het verhogen van de beleving van de kernboodschap van het Dwingelderveld. De activiteiten in de tabel linksonder moeten geëvalueerd worden. De succesvolle activiteiten kunnen invulling bieden voor alternatieve en verdiepende verhaallijnen die naast de kernboodschap aangeboden kunnen worden. Rechtsonder vallen de overige activiteiten en voorzieningen. Aangezien deze niet bij de kernboodschap passen en ook nog niet mogelijk zijn binnen de huidige recreatieve voorzieningen krijgen deze de minste prioriteit. In tabel 3 is dit visueel weergegeven.

	Mogelijk binnen huidige recreatieve voorzieningen	Kan mogelijk gemaakt worden door aanpassing / uitbreiding van de recreatieve voorzieningen
Sluit aan bij kernboodschap	Gaat goed!	Verbeteringen (prioriteit)
Sluit niet aan bij kernboodschap	Extra	Minste prioriteit

Tabel 3 - Uitleg metatabel

Wat gaat er al goed

In de tabel linksboven staat een flinke lijst waarin alle onderzochte leefstijlen aanwezig zijn. Wat hieruit blijkt is dat de kernboodschap vooral goed te beleven is te fiets en te paard, ook de struinroute doet het goed. Verder blijkt dat veel activiteiten van het Bezoekerscentrum goed bij de kernboodschap passen. Alleen ontbreekt hier 'ondernemend paars'. Dit hoeft geen probleem te zijn omdat bezoekers die onder deze leefstijl passen waarschijnlijk via extern georganiseerde sportevenementen naar het gebied komen, of gewoon lekker sporten zonder bezoek aan het bezoekerscentrum. Toch zou het bezoekerscentrum kunnen gaan nadenken of ze iets met deze leefstijlgroep willen doen, het is namelijk wel een groep die het geen probleem vindt om geld uit te geven.

Wat kan nog ontwikkeld worden om de kernboodschap te versterken

De activiteiten in het veld rechtsboven, zijn nog niet mogelijk binnen de huidige recreatieve voorzieningen. De dikgedrukte activiteiten zijn activiteiten waar het beheerkantoor iets mee kan. De overigen kunnen opgepakt worden door het bezoekerscentrum of externe partijen. Wat opvalt is dat hier veel wandelactiviteiten in staan. Voor de gezinnen uit 'gezellig lime' en 'uitbundig geel' staan

hier de wat spannendere wandelactiviteiten zoals een laarzenpad of vlonderpad die ook voor de kinderen van het gezin leuk zijn en dan vooral in combinatie met een uitkijktoren en het bezoekerscentrum waar voor elk gezinslid iets leuks te doen is. Ook een familiep pad mist bij het bezoekerscentrum. Gezinnen met kinderen in kinderwagens of mensen in een rolstoel die het bezoekerscentrum bezoeken, kunnen hier geen ommetje maken en moeten daarvoor een half uur in de auto naar de andere kant van het Nationaal Park.

Voor 'ingetogen aqua' mist een korte rustige wandeling om de heide te kunnen beleven. De rustige wandelingen om de heide te kunnen beleven zijn lang en de korte routes zijn familiepaden. Ook ontbreken rustige zitplekken langs wandelroutes voor deze leefstijlgroep. De meeste bankjes staan in grote groepen bij elkaar of staan langs een druk fietspad. Bankjes op rustige plekken zijn schaars. Voor meerdere leefstijlgroepen is overnachten op de hei een interessante beleving. Hiervoor wordt het huisje op de Benderse Berg als voorbeeld genoemd. Het huisje moet dan zo eenvoudig mogelijk blijven om echt het huisje op de hei ervaring te stimuleren.

Ook mountainbiken is voor meerdere leefstijlgroepen interessant, dit kan bij Staatsbosbeheer, maar dat pad gaat voornamelijk door het bos. De hei beleven op een mountainbike is nog niet mogelijk.

6.3 Locaties

De kernboodschap 'De grote, stille, natte heide' en de Leisure Leefstijlgroepen 'Ondernemend Paars' en 'Uitbundig Geel' kunnen met elkaar in conflict komen, omdat deze twee leefstijlgroepen van uitdaging, avontuur en (luid) vermaak houden. Daar moet rekening mee gehouden worden bij de locatiekeuze van eventuele nieuwe voorzieningen voor deze leefstijlgroepen. Zo zijn activiteiten zoals een ATB-route niet verstandig om in het grote centrale heidegebied aan te leggen en is het beter om deze in de randzone te plaatsen. Toch is het wel belangrijk dat de kernboodschap voor deze groepen beleefbaar blijft. Het Kloosterveld kan hiervoor een oplossing bieden, omdat het in de randzone ligt en toch de kernboodschap uitdraagt.

Antwoord op deelvraag 3

De vier meest voorkomende Leisure Leefstijlen zijn 'gezellig lime', 'ondernemend paars', 'ingetogen aqua' en 'uitbundig geel'. Om de kernboodschap te optimaliseren binnen de recreatieve voorzieningen voor deze vier leefstijlen moeten deze voorzieningen uitgebreid worden. Voor 'gezellig lime' en 'uitbundig geel' kan hierbij gedacht worden aan speciale en uitdagende wandelvoorzieningen in de buurt van het bezoekerscentrum. Voor 'ingetogen aqua' zou de beleving van de heide verbeterd kunnen worden door een korte, rustige wandelroute uit te zetten die langs de heide loopt en voorzien is van rustige zitplekken. Voor 'ondernemend paars', 'uitbundig geel' en 'ingetogen aqua' valt te denken aan een hutje op de hei ervaring. Als laatste zou een ATB-route langs de hei een mooie activiteit zijn voor 'ondernemend paars' en 'uitbundig geel'.

Deze laatste twee leefstijlgroepen kunnen in conflict komen met de stille eigenschap van de kernboodschap van het Dwingelderveld. Dit kan opgelost worden door voorzieningen voor deze leefstijlgroepen langs de randzone te plaatsen, die toch de mogelijkheid bieden om de kernboodschap te beleven.

7 Deelvraag 4 - 5 Fasen van een bezoek

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de kernboodschap van het Dwingelderveld 'De grote, stille, natte heide' naar voren komt in de 5 fasen van een bezoek; invitatie, aankomst, verblijf, vertrek en follow-up (Matre, 2009). Fasen waarbij de kernboodschap nog niet goed naar voren komen worden als ontwerpcriteria meegenomen naar de visie.

7.1 Invitatie

Het doel van de invitatie is om voorinformatie te geven en om positieve verwachtingen te wekken bij de bezoekers. Dit gebeurt op meerdere manieren; via de websites van de verschillende organisaties, via social media en door middel van flyers.

7.1.1 Voorinformatie geven

Wanneer bezoekers op internet informatie zoeken over het Dwingelderveld kunnen ze op verschillende websites komen. Het hoogst in google komen sites van Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer, de Nationale Parken, de schaapskooi van Ruinen en een gezamenlijke website van verschillende horeca ondernemers. Deze websites geven allemaal een andere boodschap en geven informatie die op verschillende voorzieningen zijn gericht (zie bijlage 10). Bezoekers die het gebied van Natuurmonumenten bezoeken, kunnen dus met informatie naar het gebied zijn gekomen die niet van de site van Natuurmonumenten komt.

Zo laat onder andere de site van de horeca ondernemers veel plaatjes van paarse heide en jeneverbessen zien. Dat is wel aanwezig, maar is slechts een klein onderdeel van wat er te zien is en is een voorbeeld van droge hei, niet van natte hei. Dit kan bezoekers dus een verkeerd beeld geven van het gebied. Daarnaast luidt de kernboodschap 'De grote, stille natte heide', de afbeeldingen van paarse heide en jeneverbessen sluiten hier niet bij aan.

7.1.2 Positieve verwachtingen wekken

Het beheerkantoor en het bezoekerscentrum van Natuurmonumenten beheren een Facebookpagina, een Twitteraccount en een Instragrampagina en het NP Dwingelderveld heeft een Twitteraccount. Daarnaast twitteren verschillende boswachters. Deze social media worden voornamelijk gebruikt om mooie foto's te laten zien, te communiceren over activiteiten en nieuwe ontwikkelingen en hiermee bezoekers te trekken (zie afbeelding 14).

De beelden op social media zijn foto's gemaakt in het Dwingelderveld en communiceren dus hoe het landschap er uit ziet naar de bezoekers. Niet op alle foto's is louter natte heide te zien, ook bos, bijzondere dieren en schilderachtige luchten worden getoond. Dit laat de verscheidenheid van het Dwingelderveld zien en communiceert dus naast de kernboodschap dat het Dwingelderveld meer is dan alleen stille natte heide. Er moet uitgekeken worden dat afbeeldingen die niet de kernboodschap uitdragen de overhand krijgen.

Afbeelding 14 - Twee voorbeelden van berichten op de Facebookpagina van het Dwingelderveld

Afbeelding 16 - Flyer over wandelen en fietsen in Nationaal Park Dwingelderveld

Afbeelding 15 - Flyer over de seizoensveranderingen in Nationaal Park Dwingelderveld

Er worden twee verschillende flyers uitgedeeld door Natuurmonumenten. De eerste, 'Wandelen en fietsen in het Nationaal Park Dwingelderveld' (afbeelding 15) geeft 10 hoogtepunten weer die bezoekers kunnen meemaken in het Dwingelderveld. De tweede 'Op de grote, kleurrijke heide' (afbeelding 16) laat zien dat de heide er op verschillende manieren uit kan zien, afhankelijk van welke planten in bloei staan. Wat sterk is aan de tweede flyer is dat het per maand laat zien wat de mooie plekken zijn en wat er op dat moment te beleven is en koppelt dit aan locaties op de kaart. Beide flyers laten een goed beeld zien van het Dwingelderveld en de kernboodschap komt goed naar voren.

7.2 Aankomst

Bij aankomst van de bezoeker in het Dwingelderveld is het belangrijk dat hij welkom geheten wordt, het moet duidelijk zijn dat de bezoeker op plaats van bestemming is aangekomen. Daarnaast wil de bezoeker zich makkelijk kunnen oriënteren, hierbij wordt voornamelijk ingegaan op hoe de kernboodschap naar voren komt.

7.2.1 Welkom heten

39% van de bezoekers bezoekt het Dwingelderveld 1x per jaar of minder (van der Most & de Vries, 2015). Het is dus belangrijk dat de aankomst in het Nationaal Park goed geregeld is, dat het voor de bezoeker duidelijk is dat hij bij de 'Grote, stille, natte heide' van het Dwingelderveld aangekomen is.

Op dit moment staan er bij de verschillende ingangen verschillende borden met verschillende teksten. Geen enkele van deze borden communiceert de kernboodschap. Daarsnaast is het handig dat de bezoeker goed weet waar hij/zij moet zijn. Bij aankomst op het Dwingelderveld valt het op dat er verschillende wegwijzers worden gebruikt, zie afbeelding 17. Diverse parkeerplaatsen zijn slecht te vinden, door onduidelijke of geen bebording.

Afbeelding 17 - Een verzameling borden in het Dwingelderveld

7.2.2 Oriëntatie

In het Dwingelderveld kunnen bezoekers zich op meerdere manieren oriënteren. Zo staan er van Natuurmonumenten informatiepanelen met kaart en wegwijzers in het gebied. Ook kunnen ze voor vragen bij het bezoekerscentrum terecht. Daarnaast worden op de website van Natuurmonumenten en in het bezoekerscentrum routekaarten verkocht. Ook andere partijen zorgen voor oriëntatie. Zo staan er o.a. informatiepanelen met kaart van het Nationaal Park en Staatsbosbeheer, paddenstoelen van de ANWB, bruine wegwijzers van het recreatieschap en fietsknooppunt panelen en bordjes. In deze paragraaf wordt alleen ingegaan op de voorzieningen informatiepanelen en de routekaart van Natuurmonumenten.

Informatiepanelen

Er zijn vijf informatiepanelen aanwezig in het gebied van Natuurmonumenten. Deze informatiepanelen bevatten informatie over het gebied en een kaart. Het paneel is in groter detail te vinden in bijlage 8.

De informatiepanelen beginnen met een welkomstwoord en volgen met informatie over de natuurontwikkeling van de laatste jaren. Daarnaast worden negen hoogtepunten van het Dwingelderveld genoemd die terug te vinden zijn met een bijbehorend nummer op de kaart.

Bovenaan het informatiepaneel staat gedeeltelijk de kernboodschap. Hier staat namelijk: 'Kom tot rust op de grote natte heide'. Ook het welkomstwoord hangt erg dicht tegen de kernboodschap aan. De negen hoogtepunten bestaan uit flora en fauna, bezienswaardigheden en voorzieningen. Hierin komt bij de meeste punten de kernboodschap niet naar voren. Van de punten over de flora en fauna in het gebied passen alleen de punten 'schaapjes kijken' en 'kleurrijke heide' het dichtst bij de kernboodschap. Al gaat de 'kleurrijke heide' toch voornamelijk over de paarse struikheide in augustus. Bij de andere punten mist geheel de connectie met de kernboodschap.

Op de kaart van de informatiepanelen worden routes weergegeven. Deze routes hebben geen naam, alleen een kleurcode. Verder wordt de afstand genoemd en speciale functies, zoals familiepad, struinpad en nachtwandeling.

Routekaart

Afbeelding 18 - Routekaart

Op de website van Natuurmonumenten en in het bezoekerscentrum kunnen bezoekers een routekaart kopen voor €5,-. Hierop staan alle wandelroutes - inclusief die van Staatsbosbeheer - en alle fiets- en ruiterpaden aangegeven. Wat meteen opvalt is dat de afbeelding op de voorkant van de routekaart een droge paarse heide toont, wat dus niet aansluit bij de kernboodschap. De kaart zelf geeft plekken weer waar mooi uitzicht is over de natte heide. De wandelroutes hebben namen zoals de 'Es- bos- en heideroute' en 'Over de grote natte heide'. Deze sluiten goed aan bij de kernboodschap. Achterop de kaart staat veel praktische informatie en informatie over de recente herinrichting. Ook geeft het wat informatie over de natuur, deze informatie sluit echter niet erg goed aan bij de kernboodschap.

Eenduidigheid verwijzing routes en kernboodschap

De informatiepanelen, wegwijzers en de routekaart zijn niet eenduidig bij het beschrijven en aanduiden van de routes. Daarbij zijn de website en het foldertje 'Wandelen en fietsen in het Nationaal Park Dwingelderveld' (zie afbeelding 15) bronnen waar ook op andere manieren naar routes wordt verwezen. In tabel 6 is de lange route over het Dwingelderveld als voorbeeld uitgewerkt hoe hier op verschillende manieren naar wordt verwezen. Zo heeft deze route vijf verschillende namen, twee verschillende afstanden en drie verschillende kleuren. Dit geldt voor meerdere routes. Qua naamgeving is de routekaart het best in het beschrijven van de routes. 'Over de grote natte heide' geeft goed weer wat de bezoeker onderweg te zien krijgt en sluit daarmee ook goed aan bij de kernboodschap. Bezoekers kunnen vervolgens zelf beslissen of ze dit willen wandelen, nordic walken of eventueel hardlopen.

Medium	Naam route	Afstand	Kleur
Informatiepaneel	13 km wandelroute Dwingelderveld	13 km	Grijs
Wegwijzer	Nordic-Walkingroute	12,4 km	Grijs
Routekaart	Over de grote natte heide	13 km en 2,5 uur	Donkerblauw
Flyer 'Wandelen en fietsen in het Nationaal Park Dwingelderveld'	Lange afstandswandeling / nordicwalkingroute	13 km	Grijs
Website Natuurmonumenten	Wandelroute Nationaal Park Dwingelderveld	13 km	Roze (net als alle andere routes op deze site)

Tabel 4 - Voorbeeld van de afwezigheid van eenduidigheid in het verwijzen naar de 'Over de grote natte heide' route

7.3 Verblif

In deze paragraaf wordt ingegaan op de routes die aanwezig zijn in het park, omdat deze routes de meest tastbare voorzieningen zijn waarin de kernboodschap met de bezoekers gecommuniceerd kan worden. Zoals in de inleiding is genoemd wordt het bezoekerscentrum buiten beschouwing gelaten omdat deze buiten het kader van dit onderzoek valt.

7.3.1 Routes

Hieronder volgt een overzicht van routes met daarbij aangegeven in hoeverre die langs de speciale plekjes in het Dwingelderveld lopen, waar de kernboodschap goed te beleven is.

Nachtwandeleroute

In het Dwingelderveld wordt het 's nachts echt donker. Deze route past goed bij het onderdeel 'stilte' van de Kernboodschap. Het is letterlijk stil 's nachts, op dierengeluiden na en er is weinig lichtvervuiling, dus de bezoekers merkt ook de stilte van de afwezigheid van menselijke invloeden. Verder zijn er halverwege bankjes langs de rand van de heide met uitzicht over de heide en 's nachts over de sterrenhemel.

Es-, bos- en heideroute

Dit is een route waar het oude cultuurlandschap goed te beleven is, omdat die langs de hei en de es loopt. Alleen het pad langs de heide moet de route delen met de Anserdennen route en het fiestpad waardoor dit pad altijd heel druk is en de stilte van de heide niet optimaal beleefd kan worden wat te koste gaat van de beleving van de kernboodschap.

Anserdennen

Deze route loopt voor een groot deel hetzelfde als de Es-, bos en heideroute, alleen maakt hij een extra lus over een smal paadje door de hei langs het Drosteveen. Hier is een mooi uitzicht op heide met ven, wat goed bij de Kernboodschap past (zie afbeelding 6). Daarna loopt deze route via het Theehuys terug naar het bezoekerscentrum.

Over de grote natte heide (langeafstandwandeling / Nordic-walkingroute)

Dit is de wandeling waarbij de kernboodschap het best naar voren komt. Deze gaat dwars over de hei en langs de mooiste uitzichten zoals bij de Benderse Berg, het Smitsveen, de Davidsplassen en het Drosteveen.

Theehuysroute

Deze route begint bij de kleine parkeerplaats langs de Grote Esweg en loopt vanaf daar door het bos naar het Theehuys Anserdennen en gaat weer terug naar de parkeerplaats via de Anseres. De route komt niet langs de heide en past hierdoor niet bij de kernboodschap. Het zou wel onderdeel kunnen zijn van een subverhaallijn, bijvoorbeeld van het esdorpenlandschap met de es als onderwerp.

Struinroute

Sinds de herinrichting mag er op het Kloosterveld gestruind worden, dat houdt in dat er geen pad is en dat de mensen zelf hun weg mogen zoeken. Vanaf het bezoekerscentrum kan via het Kloosterveld een klein ommetje gelopen worden naar de Schaapskooi van Ruinen en weer terug naar het bezoekerscentrum. Het is een goede manier om de Kernboodschap te beleven.

Familiepad Achter 't Zaand

Dit betonpad is van Staatsbosbeheer, maar loopt gedeeltelijk over de grond van Natuurmonumenten en langs de schaapskooi van Natuurmonumenten. Daarom wordt dit pad wel meegenomen. Dit pad loopt gedeeltelijk door het bos en gedeeltelijk over de heide met veel uitzicht. Daarbij zitten er bruggetjes in die over het water gaan. Op dit pad beleeft de bezoeker dus echt de kernboodschap.

Fietspaden

Het Dwingelderveld heeft een uitgebreid fietsnetwerk. Er gaan twee fietspaden dwars over de hei en een paar langs de hei, door het bos en langs zandverstuivingen met jeneverbessen. Er zijn geen aangegeven routes, fietsers bepalen zelf de route. Op de fiets is de kernboodschap van het Dwingelderveld het best te beleven, omdat je met de fiets het gemakkelijkst op de mooie plekjes komt.

Ruiter- en menpaden

Voor de ruiters is ook een uitgebreid netwerk van paden, waar van alles te beleven valt, zoals rijden op de grote natte heide, door het bos en langs zandverstuivingen met jeneverbessen. Te paard is de kernboodschap ook goed te beleven.

7.3.2 Informatievoorziening

Naast in- en ontspanning kunnen bezoekers inzicht op doen tijdens hun verblijf in het Dwingelderveld. Zoals is vermeld in de voorgaande paragrafen kunnen bezoekers een beetje inzicht op doen via de informatiepanelen, de flyers en de routekaart. Daarnaast worden bezoekers uitvoerig geïnformeerd in het bezoekerscentrum, het oriëntatiecentrum van Staatsbosbeheer, de informatiepanelen van het Nationaal Park en op liggende panelen met verdiepende informatie (zie afbeelding 19). In deze paragraaf wordt ingegaan op de liggende panelen en de ervaringen.

Afbeelding 19 - Liggend informatiepaneel bij de radiotelescoop

Natuurmonumenten heeft drie liggende informatiepanelen, één bij de telescoop, één bij het Bezoekerscentrum en één bij de schaapskooi van Natuurmonumenten. Dat betekent dus dat de bezoekers die starten bij het zwembad of bij het Theehuys geen liggende informatiepanelen met verdiepende informatie tegenkomen.

Qua inhoud passen de liggende panelen redelijk goed bij de kernboodschap. Zoals te zien in bijlage 9 gaan de panelen o.a. in op de

schaapskudde, de natheid van het gebied en het heidebeheer.

7.4 Vertrek

In de vertrekfase zijn weinig voorzieningen aanwezig. Alleen het bezoekerscentrum doet hier wat mee, door bijvoorbeeld souvenirs aan te bieden. Deze souvenirs bevatten o.a. schapenknuffels, schapenvellen en heidehoning. Voor bezoekers die geen bezoek brengen aan het bezoekerscentrum zijn verder geen voorzieningen aanwezig in de vertrekfase.

7.5 Follow-up

Voor de follow-up fase is nog niets geregeld. Wel worden de social media gebruikt door bezoekers om foto's van hun verblijf te delen met #Dwingelderveld.

Antwoord op deelvraag 4

Bij de invitatiefase kunnen de voorinformatie en beelden op verschillende websites beter op elkaar afgestemd worden. Daarbij kan een verbeteringslag gemaakt worden door deze vaker aan te sluiten op de kernboodschap 'De grote, stille, natte heide'.

Ook de social media hebben een rol in de invitatiefase. Op Facebook, Instagram en Twitter worden veel mooie foto's van het gebied met de (potentiele) bezoeker gedeeld. Er moet uitgekeken worden dat afbeeldingen die niet de kernboodschap uitdragen de overhand krijgen. Daarvoor zou een social media code een oplossing kunnen bieden, met als doel dat op social media vooral de kernboodschap uitgedragen wordt.

Voor de aankomstfase kan de bebording een kwaliteitsslag goed gebruiken. Eenduidigheid en het uitdragen van de kernboodschap mist hier. Op de informatiepanelen kunnen de hoogtepunten beter aangesloten worden op de kernboodschap. Op de routekaart kan de beeldvorming en informatievoorziening op de achterkant beter aangesloten worden bij de kernboodschap. De wandelroutes hebben verschillende namen en kleurcode's. Het zou beter zijn als hier meer eenduidig naar verwezen wordt en dat er een naam gekozen wordt die goed aangeeft wat er te beleven is tijdens de wandeling.

In de verblijffase kunnen een aantal routes aangepast worden om de kernboodschap beter beleefbaar te maken. Zo kan de 'Es-, bos- en heideroute naast het fietspad geplaatst worden en de theehuysroute als onderdeel van een subverhaallijn over het esdorpenlandschap gepromoot worden wanneer de akkerbloemen in bloei staan. Ook is de verdiepende informatievoorziening niet voor alle recreanten beschikbaar. Dit kan opgelost worden door bij elke parkeerplaats een informatiepaneel met verdiepende informatie te plaatsen.

Voor de fasen vertrek en follow-up zijn nog geen voorzieningen aanwezig. Deze zullen dus nog ontwikkeld moeten worden.

8 Deelvraag 5 - Bezoeker is reiziger

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de kernboodschap van het Dwingelderveld 'De grote, stille, natte heide' naar voren komt voor de 'bezoeker is reiziger' methode (Matre, 2009). Deze bestaat uit de behoeften van de reiziger. Zoals in de methode beschreven staat worden in dit hoofdstuk 'de speciale plekjes niet missen', 'een beetje zitten en mijmeren over wat er met hen gebeurt', 'bescherming tegen warmte of kou vinden' en 'eten, drinken, rusten, naar het toilet' behandeld.

8.1 De speciale plekjes niet missen

De informatie over de behoefte 'de speciale plekjes niet missen' is verkregen tijdens de interviews met bezoekers en betrokkenen waarmee ook mede de kernboodschap is bepaald. Tijdens de interviews is gevraagd wat de geïnterviewden het meest bijzonder vinden aan de natuur, de geschiedenis en het landschap van het Dwingelderveld. Na elk van deze vragen werd gevraagd waar in het gebied dit het best te beleven is. De locaties die uit deze interview zijn gekomen zijn weergegeven op de kaart in bijlage 11.

Wat opvalt is dat de meeste locaties in en aan de rand van het heidegebied liggen. Dat is logisch, aangezien daar de kernboodschap het best naar voren komt en uit dezelfde interviews mede de kernboodschap is bepaald. Bij een aantal van deze plekken, zoals bij de Davidsplassen (zie afbeelding 20) en de radiotelescoop zijn zitgelegenheden aanwezig om van de plek te kunnen genieten. De route 'over de grote natte hei' loopt langs veel van deze speciale plekjes. Hetzelfde geldt voor de fietspaden en ruiterspaden. De struinroute, theehuysroute en 'es-, bos- en heideroute' lopen niet langs de bijzondere plekjes die door de geïnterviewden zijn genoemd.

De speciale plek bij het Kolenveen (zie afbeelding 12) is niet toegankelijk voor bezoekers. Deze plek kan alleen bezocht worden samen met een gids.

8.2 Een beetje zitten en mijmeren over wat er met hen gebeurt

Een onderdeel van het verblijf in het Dwingelderveld kan het gevoel zijn even weg te zijn uit je dagelijkse leven. Dagdromen en mijmeren op een bankje met uitzicht over bijvoorbeeld de heide. In deze paragraaf een overzicht van geschikte plekjes en suggesties voor nieuwe mijmerlocaties. Een mooi voorbeeld van een bankje waar dit goed mogelijk is is het bankje bij de Davidsplassen (zie afbeelding 20 en kaart 2 nr. 1). Dit bankje staat langs een veel gebruikt pad, maar staat van het pad af en kijkt over de Davidsplassen en de heide. Het pad loopt schuin achter het bankje, dus als bezoekers op dit bankje zitten zien ze geen recreanten voor hun langs lopen en fietsen.

Afbeelding 20- Bankje bij de Davidsplassen

Bij familiepad Achter 't Zaand (nr.2) en de schaapskooi van Schaapskudde Ruinen (nr.3) zijn ook bankjes en picknicktafels met uitzicht over de heide zonder dat andere recreanten er voorlangs kunnen lopen. Bij het Veldslagenpad (nr.4) staat ook een geschikt mijmerbankje. Direct voor dit bankje langs loopt wel het Veldslagenpad, maar dit pad is erg rustig waardoor dit niet hinderlijk is. Er zijn dus vier geschikte mijmerplekken in het gebied van Natuurmonumenten. Deze staan alle vier op de heide en passen daarmee goed bij de kernboodschap. Er zijn echter meer geschikte locaties voor mijmerplekken dus de kernboodschap kan op meer locaties via mijmerplekken uitgedragen worden.

8.3 Bescherming tegen kou, hitte of regen

Beschutting vinden bezoekers in cafés, restaurants, het bezoekerscentrum en het oriëntatiecentrum van Staatsbosbeheer (zie bijlage 14). Deze liggen allemaal in de bossen om het heidegebied heen. Mochten bezoekers verrast worden door slecht weer wanneer ze op de heide recreëren, dan kunnen ze nergens terecht.

Aan de rand van de heide staan twee schaapskooien en op de Benderse Berg staat een leegstaand huisje. Deze gebouwen vervullen nu echter nog geen rol voor deze behoefte. Met het oog op de kernboodschap is het wenselijk dat bezoekers ook op de heide bescherming tegen kou, hitte of regen kunnen vinden.

8.4 Eten, drinken, rusten, naar het toilet

Ook hiervoor bieden de cafés, restaurants, het bezoekerscentrum en het oriëntatiecentrum van Staatsbosbeheer mogelijkheden. Daar komt bij dat de schaapskooien ook een toilet hebben voor bezoekers (zie bijlage 14). Als bezoekers hun eigen boterhammen en koffie meenemen bieden ook veel picknicktafels en bankjes een plek om rustig te zitten en te eten. Veel van deze bankjes en picknicktafels staan op de heide (zie bijlage 13). Deze zelfvoorzienende rustlocaties sluiten dus goed aan bij de kernboodschap. De horeca, bezoekerscentrum en oriëntatiecentrum liggen echter allemaal in het bos of ver van de heide vandaan, waardoor deze geen beleving van de kernboodschap bieden.

Antwoord op deelvraag 5

De beleving van de kernboodschap voor de bezoeker als reiziger kan geoptimaliseerd worden door het Kolenveen beleefbaar te maken, door nieuwe mijmerlocaties in het heidegebied in te richten, door nieuwe locaties te creëren om te schuilen tegen kou, hitte en regen in het heidegebied en door de kernboodschap uit te dragen in de horeca gelegenheden.

9 Ontwerpcriteria

In dit hoofdstuk worden de ontwerpcriteria bepaald. Hierbij zijn de verbeterpunten uit de deelvragen het uitgangspunt. Deze zijn geordend in een tabel (zie bijlage 12). In de ordening staan de deelvragen gericht op de Leisure Leefstijlen, '5 fasen van een bezoek' en 'bezoeker is reiziger' centraal en zijn deze vervolgens uitgewerkt gericht op inrichting en communicatie.

9.1 Ontwerpcriteria inrichting

- Bereidt voorzieningen bij het bezoekerscentrum uit zodat vanaf hier de kernboodschap beleefd kan worden voor de verschillende Leisure Leefstijlen.
- Voldoe aan de randvoorwaarde om kwetsbare natuur te kunnen blijven beschermen. Dit betekent dat deze rustgebieden niet doorkruisd mogen worden met nieuwe paden, zodat recreatie in het centrale heidegebied langs de rand en op de bestaande paden die over de hei lopen blijft.
- Sluit de routes in de communicatie en hoe ze in het gebied liggen op de kernboodschap aan.
- Richt de voorzieningen voor de vertrekfase in, zodat ze de kernboodschap versterken.
- Maak niet bereikbare speciale plekken beleefbaar.
- Creeer nieuwe locaties in het heidegebied zodat tijdens alle seizoenen van het jaar de kernboodschap beleefbaar is.

9.2 Ontwerpcriteria communicatie

- Zorg voor eenduidige communicatie op websites en Social Media
- Bewerkstellig eenduidige en verdiepende informatie voorziening en beeldvorming op de bebording, routekaarten, flyers, informatiepanelen, zodat de kernboodschap duidelijk wordt.
- Richt voor de follow-up fase voorzieningen in die de kernboodschap versterken.

10 Recreatievisie

Onderstaande visie vloeit voort uit de toegepaste methoden: ‘achter, in en voor het bos’, ‘Leisure Leefstijlen’, ‘5 fasen van een bezoek’ en ‘bezoeker is reiziger’. De uitkomsten van deze toegepaste methoden leiden tot hele concrete bevindingen. Dit heeft tot gevolg dat ook de visie die hieruit beschreven wordt concreet van aard is.

In deze recreatievisie wordt een ideaal toekomstbeeld geschetst voor het Dwingelderveld. Deze visie is gebaseerd op de ontwerpcriteria uit hoofdstuk 9 en de kernboodschap van het Dwingelderveld de ‘Grote Stille Natte Heide’.

In 2025 komt de kernboodschap zo goed mogelijk naar voren in de recreatieve inrichting van het Dwingelderveld. Elke bezoeker heeft een natuurervaring gehad die bij de kernboodschap past en aansluit bij zijn/haar leefstijlgroep. Om dit te beschrijven, worden de ‘5 fasen van een bezoek’ gebruikt.

Invitatie

Met de andere partijen die bij het Dwingelderveld betrokken zijn wordt overlegd hoe de invitatie van de bezoekers het best kan worden vormgegeven. Hierbij wordt gestreefd naar meer eenheid. Daarnaast wordt het beeld dat van het natuurgebied wordt geschetst realistischer door meer aspecten van de heide te laten zien en minder te focussen op de paarse struikheide.

Aankomst

Met een welkomstbord weten de bezoekers dat ze op hun bestemming aangekomen zijn. Eenmaal geparkeerd is een informatiepaneel gemakkelijk gevonden die de kernboodschap van het gebied uitdraagt. Hierop is te vinden welke routes vanaf dit punt starten en wat er op de verschillende routes te beleven is.

Verblijf

Daarnaast zijn er verharde wandelroutes die geschikt zijn voor mindervaliden, waaronder bij het bezoekerscentrum. Alle wandelroutes en fiets- en ruiterspaden lopen langs aantrekkelijke vergezichten en rustige mijmerlocaties, welke op logische locaties gelegen zijn.

Voor de recreanten uit de verschillende leisure leefstijlgroepen zijn voldoende voorzieningen en activiteiten aanwezig. Een bezoek aan het bezoekerscentrum is goed met andere activiteiten te combineren. Zo is er voor gezellig lime en uitbundig geel in de buurt van het bezoekerscentrum een laarzen- of vlonderpad waarin de natte heide beleving goed tot z’n recht komt. Voor de iets minder avontuurlijke bezoeker kan de natheid van de heide ook goed beleefd worden vanaf een uitkijktoren. Voor ingetogen aqua is er een korte wandelroute waarin de heide optimaal beleefd kan worden, met rusige mijmerplekjes op prachtige locaties.

Via strategisch geplaatste informatieborden en –panelen leren bezoekers over de grote stille natte heide. Doe activiteiten zoals een struin-, laarzen- of vlonderpad laten bezoekers de verschillende facetten van de heide beleven, waardoor hun kennis over de natte toeneemt. Mocht het weer gedurende de dag omslaan, dan zijn er voldoende goed aangegeven schuilplekken in de buurt, zoals schaapskooien, het Theehuys, het huisje op de Bendense Berg en picknicktafels met dakjes, waar bezoekers de regenbui kunnen afwachten. Voor de hoge nood zijn er voldoende en goed aangegeven sanitaire voorziening beschikbaar.

Vertrek

Na een geslaagd verblijf in het Dwingelderveld gaan de bezoekers met de smartphone vol foto's van prachtige vergezichten (grote), uitgerust en voldaan (stille) en met nieuwe inzichten over de natuur en cultuur (natte heide) naar huis.

Follow-up

Bij thuiskomst zijn bezoekers zo enthousiast over de geslaagde dag in het Dwingelderveld, dat zij hun ervaringen willen delen met vrienden en familie. Onder de hashtag #Dwingelderveld delen zij hun foto's via Instagram, Twitter en Facebook.

11 Evaluatie

Bij het beantwoorden van deelvraag 3 over de Leisure Leefstijlen zijn, tijdens een brainstorm met medewerkers, activiteiten bedacht voor de verschillende leefstijlgroepen. Deze activiteiten zijn echter niet getoetst bij mensen van deze leefstijlgroepen. Het is aan te raden om dit in een vervolgonderzoek nog te doen.

In dit onderzoek is niet gekeken naar het beleven van de kernboodschap vanuit de verschillende gebruikersgroepen. Dit kan een waardevolle toevoeging zijn aan dit onderzoek.

De visie vormt een bouwsteen voor het recreatieplan en daarmee biedt deze visie een deel van de oplossing voor de probleemstelling. Om tevens een balans te bewerkstelligen tussen beschermen, benutten en beleven, kunnen de verbeterpunten beschreven in bijlage 12 als aanbevelingen geconcretiseerd worden.

Bescherming kan juist via natuurbeleving, aansluitende bij de Leisure Leefstijl van de bezoeker versterkt worden. Interpretation werd in Amerika lang gezien als de kersen op de taart van natuurbeheer. Op de eerste plaats stond beschermen en daarna kwam interpreteren als onderdeel van recreëren. Maar Freeman Tilden, een van de grondleggers van de interpretationtheorie, heeft een andere filosofie geformuleerd: “protection through appreciation, appreciation through understanding and understanding through interpretation” (Tilden et al., 2008, p8) Bescherming door waardering, waardering door begrip en begrip door interpretation. Een goede recreatievisie waarbij interpretation is meegenomen kan dus leiden tot bescherming van natuurgebieden door het vergroten van het draagvlak voor natuurbeheer. En goede bescherming van natuurgebieden leidt tot het duurzame behoud van de natuur.

12 Bronvermelding

- Amsing, E. (2015). *Grafheuvels en raatakkers in de boerdennen*. 's-Graveland: Vereniging Natuurmonumenten.
- Bakker, T., Castel, I., Everts, F., & de Vries, N. (1986). *Het Dwingelderveld, een Drents heidelandschap*. Wageningen: Pudoc, Centrum voor Landbouwpublikaties en Landbouwdocumentatie.
- Boekema, d. (2014). *Archeologisch onderzoek Anserveld*. Groningen: Grontmij Nederland B.V.
- Dekker, H. (2016). *Dwingelderveld*. Opgeroepen op 11 21, 2016, van Geheugenvandrenthe: <https://www.geheugenvandrenthe.nl/dwingelderveld>
- Dienst Landelijk Gebied. (2009). *Inrichtingsplan Dwingelderveld*. Groningen: Dienst Landelijk Gebied.
- Dingemanse, K. (2015, 09 15). *Soorten interviews*. Opgeroepen op 09 16, 2016, van Scribbr.nl: <https://www.scribbr.nl/onderzoeksmethoden/soorten-interviews/>
- Floravannederland. (2016). *Heide*. Opgeroepen op 11 21, 2016, van Floravannederland: http://www.floravannederland.nl/hoofdgroepen_plantengemeenschappen/heide/
- Fochteloërveen - PROJECT The Dutch Crane Resort*. (2016). Opgeroepen op 11 21, 2016, van natuurmonumenten: <https://www.natuurmonumenten.nl/natuurgebied/fochtelo%C3%ABveen/natuurherstel/dutch-crane-resort>
- Homan, L. (2012). Een kijkje in de geheimen van het Dwingelderveld. Natuurmonumenten.
- Matre, S. V. (2009). *Interpretive Design and The Dance of Experience*. The Institute for Earth Education.
- Nationaal Park Drents Friese Wold. (2016). *Unieke Natuur*. Opgeroepen op 11 17, 2016, van Nationaal Park Drents Friese Wold: <http://www.nationaalpark-drents-friese-wold.nl/unieke-natuur/>
- Natuurmonumenten. (2016). *Mantingerveld - Over dit natuurgebied*. Opgeroepen op 11 17, 2016, van Natuurmonumenten: <https://www.natuurmonumenten.nl/mantingerveld>
- Natuurmonumenten. (2016, 06 15). QGIS Kaart Beheereenheid DZ 160615. Ruinen.
- Over het veenland*. (2016). Opgeroepen op 11 21, 2016, van staatsbosbeheer: <https://www.staatsbosbeheer.nl/natuurgebieden/veenland/over-het-veenland>
- Overlegorgaan Nationaal Park Dwingelderveld. (2004). *Beheers- en Inrichtingsplan 2004*. Dwingeloo: Overlegorgaan Nationaal Park Dwingelderveld.
- Prolander. (2016). Beheerplan Dwingelderveld. Assen: Provincie Drenthe.
- Recron. (2016). *Wat zijn de leisure leefstijlen*. Opgeroepen op 11 30, 2016, van Recron: [http://www.recron.nl/leisure-leefstijlen-\(kleurenssegmentatie\)/wat-zijn-de-leisure-leefstijlen](http://www.recron.nl/leisure-leefstijlen-(kleurenssegmentatie)/wat-zijn-de-leisure-leefstijlen)
- RECRO. (sd). *recreatietest*. Opgeroepen op 11 10, 2016, van hoedenktu: <http://www.hoedenktu.nl/ennis/surveys/2336recreatietest/index.php?page=exit&wereld=2>

- Regionaal Landschap Drenthe. (2016). *Historie*. Opgeroepen op 11 17, 2016, van Holtingerveld: <http://www.holtingerveld.nl/oerlandschap/historie/>
- Spek, T., Noordhoff, I., Elerie, H., & Bakker, J. (2015). *Landschapsbiografie van de Drentsche Aa*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Staatsbosbeheer. (2016). *Historie*. Opgeroepen op 11 21, 2016, van Staatsbosbeheer: <https://www.staatsbosbeheer.nl/over-staatsbosbeheer/organisatie/historie>
- Sundseth, K. (2009). *Natura 2000 in the Atlantic Region*. Brussel: European Communities.
- Tilden, F., Craig, R. B., & Dickenson, R. E. (2008). Interpreting Our Heritage. In F. Tilden, R. B. Craig, & R. E. Dickenson, *Interpreting Our Heritage* (p. 8).
- van der Most, K., & de Vries, M. (2015). *Bezoekersonderzoek natuurgebieden Drenthe 2015*. Amsterdam: NBTC-NIPO Research.
- van Ginkel, M. (2016). *Daar komen de Romeinen*. Opgeroepen op 09 20, 2016, van Regiocanons: <http://www.regiocanons.nl/drenthe/drenthe-vo/daar-komen-de-romeinen>